

Den rationelle bonde

EN HISTORISK-ANTROPOLOGISK ANALYSE AF TRADITIONALISMEN I DANSK BONDEKULTUR

AF

PETER HENNINGSEN

I 1769 forsøgte sognepræsten Christopher Sølling i Grindsted at få sine bysbørn med til at foretage en udskiftning af landsbyens jorder, men til trods for sine overtalelsesforsøg mødte han gang på gang bitter modstand. I en indberetning til Rentekammeret fortalte præsten, at bøndernes vægring skyldtes deres konservatisme.¹ Bonden blev, skrev han, »ved den gamle concept. Det er bedst at beholde det ligesom vore forfædre, som de har haft det, kan vi og hjælpe os dermed«

Ingen landbohistoriker vil vel studse over dette udsagn. Hertil er det for almindeligt. Gang på gang støder man nemlig på udtalelser om bønders indædte konservatisme, traditionsbevidsthed og modstand mod alle former for forandring, selv de forandringer, der, efter vor bedste overbevisning, kun kunne være til det bedre: landalmuen holder, hævdede f.eks. en sjællandsk præst i 1784, »det for den største formastelse at afskeje fra én gang vedtagne sæder og veje, disse være onde eller gode«² Ja, selv bekæmpelsen af sandflugten på de jyske heder var de lokale bønder imod.³ Den kendte folkemindesamler og folkelige forfatter Thorkild Gravlund udformede derfor et bøndernes valgsprog, der skulle rumme deres hele livsopfattelse i en enkelt sætning: »Jeg skulle hilse og sige om det måtte være som det er og blive som det var«.

¹ A. Sørensen: *Udskiftningen i Grindsted-Hejnsvig*, Fra Ribe Amt 1940-43, s. 454, 458, 462. Jeg takker i øvrigt dr. phil. Alex Wittendorff og dr. phil. Gustav Henningsen for kommentarer til en tidligere udgave af denne artikel.

² F. Chr. Hjort: *Tanker til Eftertanke om Religionen og Sæderne blandt den danske Landalmue*, Kbh. 1784, s. 25.

³ Peter Henningsen: *Hedens Hemmeligheder*, 1995, s. 189-204.

Det er ikke kun blandt danske bønder, at vi finder denne konservatisme. Den kan faktisk genfindes over hele det tidligt moderne Europa, ligesom den kan findes blandt latinamerikanske, asiatiske og mellemøstlige bønder i det 20. århundrede. Det har amerikanske antropologer til fulde demonstreret i monografi på monografi.⁴ I den ældre danske landbohistorie og lokalhistorie blev bøndernes konservatisme og modstand mod forandring ofte beskrevet med et overbærende skuldertræk, men spørgsmålstegn herved satte man egentlig ikke. Dette begyndte så småt at ændre sig fra 1970'erne og fremefter, da nogle historikere begyndte at hævde, at bønderne slet ikke var så konservative, som ellers påstået. Man hævdede, at det måtte skyldes en tendentiøs fejllæsning af kilderne, at »gårdmandslinien« havde ført historikerne på afveje, og at det i 1800-tallet almindelige syn på landbohistorien var præget af en stærk politisk tendens, der tenderede mod at gøre bønderne til ofre og godsejerne til umennesker.⁵ De forskellige synspunkter på bondekonservatismen mødtes først og fremmest i spørgsmålet om udskiftningen, hvor det almindelige synspunkt var, at denne blev presset ned over hovederne på bønderne af godsejere og statsmagt. Herimod opponerede bl.a. Thorkild Kjærgaard, som frejdigt hævdede, at »frem for nogen anden gruppe var det naturligvis gårdmændene, der i velforstået egeninteresse pressede på for at få gennemført udskiftning«, og han suppleredes af Ole Feldbæk, der hævdede, at bønderne »grundlæggende var positive over for så vel udskiftning som udflytning«. ⁶ Gradvis blev bønderne rehabiliteret fra uvirksomme og magtesløse individer til bevidst politisk handlende og økonomisk kalkulerende (profitmaksimerende) entreprenører, der vidste at mele deres egen kage og altid var med på det nye, når det kunne betale sig. Man gik med andre ord fra den ene grøft over i den anden. Det nye bondesyn stod ret uantastet, indtil Palle O. Christiansen i 1996 udgav sin disputats om fæstebøndernes liv på det sjællandske gods Giesegård.⁷ I denne bog sagde Christiansen meget rigtigt, at det nye entreprenør-synspunkt var alt for unuanceret, og han mente selv at kunne skelne mellem mindst tre forskellige slags bønder:

⁴ For nærmere information om de antropologiske bondestudier, se Peter Henningsen: *Det antropologiske bondebegreb*, Fortid og Nutid 2000, nr. 1, s. 29-58.

⁵ F.eks. Thorkild Kjærgaard: *Gårdmandslinien i dansk historieskrivning*, Fortid og Nutid bd. 28, 1979, s. 178-191.

⁶ Ibid.: *Den danske revolution 1500-1800*, Kbh. 1991, s. 148; Ole Feldbæk: *Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer*, Historisk Tidsskrift bd. 89, 15 rk. bd. IV, 1989, s. 48.

⁷ Palle O. Christiansen: *A Manorial World. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, 1996.

1) de driftige og beregnende, 2) de stille, dvs. dem der ikke efterlod sig nogle spor i kilderne og 3) de lystige eller fatalistiske bønder. Den sidste bondetype var den type, som den ældre landbohistorie hæftede sig ved, mens de første var de af Kjærgaard og Feldbæk fremhævede entreprenører. Ifølge Palle O. Christiansen eksisterede der både entreprenante og fatalistiske bondetyper på én og samme tid, og derfor førte det heller ikke nogen vegne at arbejde med et »enten-eller«, når virkeligheden var et »både-og«.

Det er mit indtryk, at Palle O. Christiansen i sin disputats kommer meget tæt på den historiske virkelighed, især fordi de entreprenante bønder – stræberne – ikke nødvendigvis var fremskridtsmænd og fatalisterne traditionalister. Der er faktisk ingen indikationer på, at stræberne nødvendigvis stræbte fremad – at de altså var innovative entreprenører – snarere at de blot stræbte efter egen vinding og velstand på bekostning af de på alle måder dårligere udrustede fatalister: en anonym skribent fortalte f.eks. i 1787, at der på Sjælland fandtes »hist og her nogle bønder, som stå sig vel, men også i en og samme by, og på samme gods, andre, som er yderlig fattige, hvilken forskel kommer deraf, at hine har ved arv eller anden lejlighed fået luven fra deres fattige naboer, og nu ved åger kan tilvende sig disses agre og enge, under navn af villighed: ja, af sådanne findes på proprietær-hoverigodser næsten overalt nogle i enhver by, der ligeså vel snyde den fattige, som hine«.⁸

Stræberne var med andre ord meget entreprenante på de øvriges bekostning, men det betød på den anden side ikke, at de ikke var traditionalistiske i deres livsindstilling. Det kan de sagtens have været. I det hele taget mener jeg, at påstanden om de innovative, udskiftningsivrige bønder er grebet ud af luften på baggrund af enkeltstående tilfælde, som er blevet pustet unødigt op. Jeg er i hvert fald selv kun stødt på ganske få tilfælde, som ofte skyldes, at den lokale præst er gået foran med et godt eksempel, har vist sognemændene, hvor meget større udbytte, der kunne opnåes, hvorfor bønderne hurtigt har indset, at udskiftning kunne betale sig. Først derpå har de indgivet skriftlig anmodning til godsejeren om udskiftning.⁹ Men det betyder vel ikke, at det var bønderne, som var initiativtagere? Var det ikke snarere præsten?

Det er altså min påstand, at de danske bønder vedblev med at være udpræget traditionalistisk indstillede under og efter landboreformerne,

⁸ NN: *Husai Breve om Bondestanden tilligemed Anmerkninger over Hoveriet og Fødestavns=Friheden*, Kbh. 1787, s. 8.

⁹ Se f.eks. J.B. Høyer: *Sognepræst Knud Langs Optegnelser om Vilslev og Hunderup Sogne*, Samlinger til jydsk Historie og Topografi 3 rk. 4. bd., 1904-05, s. 84-86.

ja faktisk helt frem til 1850'erne eller der omkring, hvilket man kan få et klart indtryk af ved at læse de 19 amtsbeskrivelser, som Landhus-holdningsselskabet udgav i perioden 1826-44. Heri vimler det bestemt ikke med driftige entreprenante bønder. Tværtimod. Det er »det store hartkorn«, der tegner sig for al entreprenant virksomhed, mens bønderne fortsat tumler rundt i traditionens mentale spændetrøje.

Spørgsmålet er nu, hvorfor bønderne til langt op i det 19. århundrede fortsatte med at være udpræget traditionalistiske og modstandere af alle former for forandring. I den ældre lokalhistorie og landbohistorie hævdedes det almindeligvis, at svaret enten skulle findes i bøndernes mangel på incitament til at arbejde, da godserne udsugede fæsterne for deres potentielle driftsoverskud, eller i deres dårlige kundskaber, ringe oplysning, overtro og irrationalitet. Men er det rigtigt? Kunne det ikke tænkes, at der muligvis var ganske gode (og rationelle) grunde til bondens traditionsbundethed og forandringsfrygt? Kunne det tænkes, at modstanden mod alt nyt og anderledes ligefrem var rationel på baggrund af den sociale virkelighed, som datidens bønder levede i?

For at besvare disse spørgsmål må vi først og fremmest forsøge at forstå kulturen og mentaliteten i det førmoderne bondesamfund, og vi må derfor fokusere på landalmuens adfærd og handlemåder, da vi må gå ud fra, at adfærden afspejler deres livsopfattelse. Adfærden er med andre ord funktionelt bestemt af bøndernes kognitive orientering, og selv den mest uforklarlige og »irrationelle« adfærd bliver, som vi skal se, forklarlig, når først det bagvedliggende rationale afdækkes. Selvom vi opererer med en uhomogen gruppe af individer, der, som flere af samtidens iagttagere ganske rigtigt hævdede, besad mange forskellige temperamenter og inclinationer, og hvis personligheder derfor også var lige så forskelligartede som andre menneskers, havde de ikke desto mindre noget til fælles – en kultur – og det er denne kultur og dens overordnede træk, vi må forsøge at analysere os frem til. Til dette arbejde kan vi drage særlig stor nytte fra den amerikanske kulturanthropologiske forskning fra 1950'erne og 1960'erne.

Antropologen George M. Foster har f.eks. i flere inspirerende arbejder fra 1960'erne forsøgt at opstille en fælles referenceramme for kulturen i de traditionelle bondesamfund, udledt på baggrund af hans egne iagttagelser blandt mexicanske bønder og fra et stort udvalg af antropologisk og skønlitterær litteratur. Med udgangspunkt i disse undersøgelser hævder han, at det særligt karakteristiske ved alle traditionelle bondekulturer er bøndernes forestilling om, at alle goder kun eksisterer i en begrænset mængde, og at denne mængde desværre altid er for lille til at dække alles behov. Denne forestilling strukturerer igen

alle handlinger, som bondekommunens individer foretager sig, og deres hele tænke måde, ideologi og sociale praksis bliver derfor en funktion af denne opfattelse.¹⁰ F.eks. er den mistænksomhed, det fjendskab og den megen splid, der præger de traditionelle bondesamfund, en naturlig følge af landsbyboernes opfattelse af de begrænsede goder og den begrænsede lykke. Alle vogtede på, at ingen skulle tage en større bid af kagen end de kunne tilkomme.¹¹

De begrænsede goder

Alle indbyggere i et givet samfund er fælles om et sæt af overordnede værdier, normer, moralske og religiøse forestillinger, der inden for den faglige jargon benævnes med begreber som etos, verdensanskuelse, kollektiv mentalitet, værdisystem eller, som Lucien Febvre kaldte det, »det mentale værktøj«. Der er imidlertid ikke nogen kvalitativ forskel på de enkelte betegnelser, og man kan uden hindringer vælge den ene såvel som den anden. Den måde, hvorpå menneskene indenfor et sådant givet system af værdier, forestillinger, normer mv. betragter deres tilværelse, kaldes igen for *kognition* eller *kognitiv orientering*, og denne kognitive orientering kan aflæses af de udtalte og implicite udtryk, som en befolkning giver for deres forståelse af de spilleregler, som deres sociale, naturlige og forståelsesmæssige univers pålægger dem.

Den kognitive orientering forsyner samfundets individer med et sæt grundlæggende præmisser og formodninger om, hvordan verden er skruet sammen, og som der aldrig stilles spørgsmålstejn ved, bl.a. fordi disse præmisser ikke er eksplicit erkendte. Formodningerne strukturerer og bestemmer igen de enkelte individers opførsel på næsten samme måde, som grammatiske regler styrer et sprog: selvom grammatiske regler er ukendt for de fleste, er det ikke desto mindre grammatikken, der styrer sproget, og som strukturerer og bestemmer dets lingvistiske former. Individerne vil således tænke og agere som en funktion af den måde, hvorpå de opfatter deres omgivelser, og deres handlemåde afslører i praksis deres ubevidste accept af de spilleregler, som de er underlagt.

¹⁰ George M. Foster: *Peasant Society and the Image of Limited Good*, American Anthropologist vol. 67, no. 2, 1965; Ibid.: *Tzintzuntzan. Mexican Peasants in a Changing World*, Boston 1967, s. 86-166; Ibid.: *Interpersonal Relations in Peasant Society*, Human Organisation vol. 19, no. 4, 1960-61, s. 174-178.

¹¹ De følgende afsnit er opbygget over Fosters skabelon i artiklen *Peasant society and the Image of Limited Good*. Formen følges dog ikke slavisk, men bliver suppleret og nuanceret, hvor jeg finder det relevant af hensyn til danske forhold.

Da al normativ opførsel hos medlemmerne af en gruppe er en funktion af deres specielle kognitive orientering, såvel i en abstrakt, filosofisk forstand som i det enkelte individs egne øjne, giver det sig selv, at al opførsel er »rationel« og meningsfuld. Kun når et individ ikke handler i overensstemmelse med sin egen eller med gruppens kognitive orientering, kan man tale om irrationel opførsel.¹² I praksis er det imidlertid svært at forestille sig eksistensen af »irrationelle mentaliteter«, og den norske historiker Erling Sandmo har stillet det retoriske spørgsmål, om vi egentlig kan forestille os en kultur, der leder mennesker til irrationel handling: »Selvfølgelig kan vi forstå udtrykket på forskellige måder, og set med vore øjne mangler svært mange fremmede mentaliteter nok et rationelt fundament. Men en sådan opfattelse kommer let til at blive meget centreret om vor egen tid og vor egen kultur. At vi betragter tænke-måder som irrationelle eller fejlagtige, betyder ikke, at de ikke kan danne udgangspunkt for handlinger, som er rationelle på deres måde, på deres egne præmisser«¹³ (min oversættelse)

Max Weber skelnede i sin tid mellem fire forskellige former for rationelle handlinger: 1) den målrationelle, 2) den værdirationelle, 3) den affektive og 4) den traditionelle. Mest rationel – i hvert fald i vor forstand – er den målrationelle handling, hvor handlingens mål, midler og konsekvenser tages i betragtning, før man skrider til handling. I modsætning hertil er den værdirationelle handling rationel i forhold til en bagvedliggende værdi eller norm og ikke til et angivet mål. Den affektive handling udspringer derimod af de følelser, som aktøren har i det øjeblik, hvor handlingen udføres, mens traditionelle handlinger udføres på en bestemt måde, fordi de altid er blevet udført sådan (fra arilds tid). Umiddelbart forekommer de to første handle-måder klart mere rationelle end de to sidste, men for en nærmere betragtning viser det sig, at det slet ikke er så let at skelne mellem de enkelte former for rationel handling: F.eks. vil en handling, der går ud på at forsvare sin ære, være en typisk værdirationel handling ifølge Weber, men for en bonde eller adelsmand i det førmoderne samfund ville det samtidig være noget af det mest målrationelle, man kunne foretage sig. Målet var jo her netop at bevare og forsvare sin sociale status og handlefrihed. En skelnen mellem målrationelitet og værdirationalitet vil i dette tilfælde derfor være kunstig og umulig at opretholde.¹⁴

¹² *Peasant Society and the Image of Limited Good*, s. 294ff.

¹³ Erling Sandmo: *Maktens beroligende blikk. Historiske teorier om sivilisering og disiplinering*, Scandia bd. 60, hf. 1, 1994, s. 35.

¹⁴ Erling Sandmo som ovenfor anført s. 34.

Når vi ser på de førmoderne bondesamfund, vil vi i kilderne kunne iagttage en lang række handlinger, som umiddelbart forekommer irrationelle ud fra en målrational betragtning, men som i virkeligheden viser sig at være både værdirationelle og målrationelle på én og samme tid. Dette viser sig dog først, når vi har fået afdækket og rekonstrueret de normer, som var gældende i det pågældende samfund. Indtil dette er gjort, vil mange af den traditionelle bondes handlinger forekomme irrationelle – f.eks. troen på hekse, bjergfolk og nisser mv. Det er imidlertid også klart, at en lang række handlinger vil kunne karakteriseres som enten affektive eller traditionelle, og dermed umiddelbart som irrationelle i Webersk forstand. Jeg vil dog påstå, at også de traditionelle handlinger i virkeligheden var rationelle i forhold til det mål, man vil opnå. Hvis man f.eks. gerne ville opnå at leve i fred og fordragelighed med sine naboer, var det en rationel handling at udføre et bestemt stykke arbejde på samme måde, som de andre, og som det altid var blevet udført. Og det selvom metoden ikke var den mest rationelle i forhold til arbejdets mål. Der er med andre ord flere former for rationalitet på spil på én og samme tid. Det at udføre en handling på en bestemt måde, blot fordi den var blevet udført sådan så længe nogen kunne huske, var altså yderst målrationalt i et samfund, hvor konformiteten og loyaliteten mod forfædrene betragtedes som en vigtig dyd. Den eneste irrationelle handling, der således bliver tilbage, er den affektive, og der er næppe nogen der vil være uenig med Max Weber i, at handlinger, der udspringer af en øjeblikkelig affektion, meget let kan være irrationelle i forhold til mål, værdier og tradition. På den anden side behøver de ikke nødvendigvis at være det.

Den traditionelle bondekultur og dens rationalitet var med andre ord hverken primitiv, naiv eller irrationel, men blot anderledes. Og det er denne anderledeshed, som vi må forsøge at lodde, hvis vi vil gøre os forhåbninger om at forstå det mentale værktøj, som bonden benyttede sig af. Menneskelig adfærd kan være rationel på flere forskellige planer og en irrationel kultur er i praksis utænkelig: »den ville manifestere sig i et samfund, hvor medlemmerne konsekvent handlede i strid med deres egne normer – og et sådant samfund er en umulighed«¹⁵

Når mange af oplysningstidens fremskridtsivrige skribenter f.eks. opfattede bondestandens adfærd som ulogisk og irrationel, skyldtes det blot, at de ikke forstod, eller ikke erkendte, den specifikke kognitive orientering, som strukturerede bondens adfærd og gav den me-

¹⁵ Ibid. s. 35.

ning. Det betød ikke, at bondekulturen var irrationel, blot at den var forskellig fra den elitære kultur, som kom til udtryk blandt de højere stænder.

Bondens verden ændrede sig som bekendt temmelig dramatisk i reformperioden omkring 1770-1810, og bonden blev, hvad enten han ville eller ej, gradvis integreret i statens sociale og økonomiske maskineri i takt med, at den patrimoniale lokaladministration gradvis blev nedbrudt. I denne sammenhæng – i vadestedet mellem tradition og modernitet – blev det åbenbart for de elitære og progressive kræfter i samfundet, at bondens livsopfattelse afveg markant fra deres egen, og det var præcis i denne kontekst, at bonden kom til at fremstå som irrationel og reaktionær. De normer og forestillinger, som styrede den traditionelle bondes liv og handlemåde korresponderede ikke med de moderne og »rationelle« mål, der fra oven opstilledes som et ideal for den nye tids bondestand. Den traditionelle bondes kognitive orientering indebar nemlig en række moralske normer og etiske værdier, der ikke svarede til de nye tiders forhold. Forhold, som bonden uafsladeligt stødte på under moderniseringsprocessen, og som han endnu ikke forstod essensen og rækkevidden af.

Det fremgår f.eks. af de landøkonomiske beskrivelser, som Landhusholdningsselskabet lod udgive i første halvdel af 1800-tallet, at de danske bønder, efter forfatterens smag, stadig var alt for traditionelt »bondske« og slet ikke levede op til den nye tids krav om rationel landbrugsdrift. Bønderne opførte sig på en måde, som forekom samtidens iagttagere ude af trit med udviklingen og »den moderne virkelighed«, og man affærdigede derfor bøndernes adfærd som et resultat af deres irrationalitet, stupiditet og vrang natur.¹⁶

De elementer af bondestandens kognitive orientering, som særlig var en hindring for økonomisk og social udvikling, udgjordes af bøndernes specielle forestilling om held og lykke, deres »fatalistiske« livssyn, stridighederne bondefamilierne imellem eller internt i de enkelte familier, deres samarbejdsproblemer, og de store udgifter til rituelle ceremonier, som de fleste fattige bønder knapt kunne overkomme, men som de ikke desto mindre skulle overkomme, hvis de fortsat ville være en del af fællesskabet. Særligt de rituelle forpligtelser var en væsentlig hindring for bondens akkumulering af økonomisk kapital, og alle gode reformkræf-

¹⁶ Disse beskrivelser udkom i årene 1826-44 under fællestitlen *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende*. Der udkom i alt 19 bind, som dækkede de daværende 19 amter.

ter hæftede sig netop ved bøndernes traditionelle og rituelle over-dådighed som noget, der måtte begrænses eller helt forsvinde.¹⁷ Hertil kom de almindelige klager over bøndernes mangel på »stræbsomhed« og deres øjensynlige mangel på iver efter at opnå noget højere og bedre i tilværelsen.

Hvilken form for kognition var det, der lå bag den traditionelle bondes modvilje mod forandring og hans så højt udskældte irrationalitet? Hvorfor handlede han så »traditionelt«, og hvorfor vendte han det døve øre til reformvennernes ihærdige formaninger og sukkende henstillinger? Det gjorde han, siger George M. Foster, fordi hans adfærd og mentalitet var underlagt en nærmest universel kognition, som kan genfindes i alle bondesamfund og i alle bondekulturer på tværs af tid og rum, og som var karakteristisk ved, at den betragtede alle goder i tilværelsen som underlagt en universel begrænsning. Denne kognitive orientering kaldte Foster derfor *Forestillingen om de begrænsede goder*.¹⁸

På baggrund af sit mangeårige feltarbejde i Mexico nåede Foster frem til den opfattelse, at bondens tænkemåde og handlinger styredes af en forestilling, som dikterede, at alle goder i menneskets tilværelse bestod i en éngang afgjort og begrænset mængde, som aldrig kunne forøges, men som skulle fordeles mellem alle individer i bondesamfundet. Bønderne betragtede deres sociale, økonomiske og naturlige univers – deres totale omgivelser – som et univers, hvor alle ønskværdige ting var begrænsede og de var aldrig tilstrækkelige til at dække alle beboernes behov. De vigtigste goder i denne mængde udgjordes af faktorer som jord, rigdom, helbred, venskab og kærlighed, mandighed og ære, respekt og status, magt og indflydelse, sikkerhed og tryghed. Og ikke alene eksisterede disse og alle andre »gode ting« kun i éngang bestemte og begrænsede mængder, men dertil kom, at det ikke lå

¹⁷ Vedr. den ceremonielle fonds betydning i de traditionelle bondesamfund, se f.eks. Eric R. Wolf: *Bønder. En socialantropologisk oversigt over bondesamfundets udvikling*, Kbh. 1973, s. 15ff.

¹⁸ Man kunne også, således som den svenske etnolog Orvar Löfgren har gjort det, kalde den for lykkens økonomi. Se Kirsten Hastrup og Orvar Löfgren: *Lykkens økonomi*, Kirsten Hastrup (red.): *Den nordiske verden* vol. 1 s. 240-257, Kbh. 1992; Orvar Löfgren: *Lyckan och avunden*, Jochum Stattin (red.): *Det farliga livet. Om avund, rädsla, rykten och fördomar*, Lund 1991. Hastrup og Löfgren synes mærkværdigt nok at sætte lighedstegn mellem nordisk kultur og lykkens økonomi og dermed udnævne tankegangen til at være noget særligt nordisk, se f.eks. s. 241 og 257 i bd. 1 og s. 220 i bd. 2, hvor Kirsten Hastrup udnævner forestillingen om den begrænsede lykke til at være en særlig nordisk idé (kapitlet *Nordboerne og de andre*). I artiklen *Lyckan och avunden* er Löfgren imidlertid godt klar over, at »lykkens økonomi« på ingen måde er noget særligt nordisk. Se f.eks. s. 105, hvor Löfgren krediterer George M. Foster og nævner tankegangens universalitet.

indenfor menneskets normale muligheder at kunne forøge de éngang til hans rådighed skæbnebestemte mængder af »goder«.

I henseende til denne forestilling udgjorde landsbyen og dens umiddelbare omgivelser et lukket, socialt system, idet bonden så sin eksistens som bestemt og begrænset af sin landsbys og dens umiddelbare omgivelseres naturlige og sociale ressourcer. Når »goderne« kun eksisterede i en begrænset mængde, som ikke kunne udvides, og når det sociale system var lukket, blev den primære og logiske følge, at et individ eller en familie kun kunne have fremgang på bekostning af andre! Af samme grund ville en åbenbar forbedring i en given bondefamilies position blive betragtet som en trussel mod hele fællesskabet. Der måtte være nogen, hvis lykke blev ødelagt, hvad enten man kunne se det eller ej. Og eftersom der ofte herskede usikkerhed omkring, hvem det var, som var taberen i dette spil, ville enhver signifikant forbedring hos én familie blive opfattet, ikke som en trussel mod et individ eller mod en familie alene, men som en trussel mod alle fællesskabets individer og familier.¹⁹

Først når vi ser alle bøndernes handlinger i lyset af forestillingen om de begrænsede goder, bliver deres adfærd og udtalelser meningsfulde og rationelle. Når bonden så sine økonomiske muligheder som en funktion af et univers, hvor alle goder kun eksisterede i en begrænset mængde, der aldrig kunne forøges, og hvor han kun kunne opnå fremgang på bekostning af sine fæller, var han reelt meget tæt på virkeligheden. Bondeøkonomien, som den f.eks. så ud i Danmark i det 18. århundrede, var ikke særlig produktiv, og i den gennemsnitlige bondelandsby blev der kun produceret en ret begrænset mængde velstand, og selv ekstra hårdt arbejde kunne ikke forøge denne mængde på nogen betydningsfuld måde. Gennem hundreder af år var adgangen til jord i bon-

¹⁹ Sociologen F.G. Bailey har blandt indiske bønder fundet tilsvarende forestillinger om fremgang og modgang, som Foster fandt i Tzintzuntzan: »Det er sandt, at i Indien og i visse andre kulturer bruger man skæbnen som forklaring«, siger Bailey, »men skæbnen, selvom den kan forudsiges, kan aldrig kontrolleres. Også succes – virkelig stor succes – tilskrives menneskelig ondskab. Den mand der, som vi siger, virkelig skyder papegøjen, høster ikke belønningen for hårdt arbejde og præcise kalkulationer, men har derimod opnået sin succes via trolddom eller magi eller i det mindste gjort noget, der er til skade for hans fæller. Hvis jeg skal dømme ud fra historierne om, hvordan mænd i Bisipara er blevet velhavende, så findes der ikke nogen kategori inden for bondemytologien, der hedder »ærlig rigdom«. Bemærk betydningen heraf for innovation og modernisering: enhver bonde, som går nye veje og bliver rig, må have snydt, må have udnyttet sine fæller, og derfor skal han straffes eller sættes uden for det moralske fællesskab«, F.G. Bailey: *The Peasant View of the Bad Life*, T. Shanin (ed.): *Peasants and Peasant Societies*, 2. udg. 1971, s. 314 (Min oversættelse).

dens verden stærkt begrænset. Den éngang tildelte fordeling af jord i landsbyfællesskabet lå fast på det niveau, den éngang for alle havde nået, og den kunne hverken forøges eller formindskes som en følge af det fastlåste fæstebrugssystem.

Kun i enkelte egne af landet, som f.eks. i Nord- og Vestjylland, var der muligheder for at forøge sine landbrugsarealer. Men selv her, hvor der ellers var store øde områder til fri rådighed, var ekspansionen ret begrænset, idet hederne var fællesjord, og som sådan kunne den ene bonde ikke udnytte et stykke jord, uden at det skete på bekostning af de andres fælles rettigheder til overdrevet. Desuden hævdede kronen sine ejerrettigheder til de områder, der ikke påviseligt tilhørte nogen landsby eller godsejer.²⁰ Om hedefællesskabets begrænsninger for den enkeltes initiativ hedder det f.eks. i 1807, at »fællesskabet var en hovedhindring; thi en i fællig liggende bonde kunne aldrig uden bymændenes samtykke indtage mere under dyrkning end allerede dyrket var, fordi heder, overdrev, forter og fælledejer var alle mænds (som loven udtrykker sig) og den ene kunne ikke opdyrke noget deraf, uden alles minde. Derfor måtte hede blive hede, ager og eng kun det, som allerede var ager og eng, ja brugerne var nødt til endog i dyrkningsmåden at følge forfædres skikke og byens derpå grundede vedtægter«. ²¹ Samme problematik genfindes forøvrigt på Bornholm, hvor den store Alminding lå hen som øde fællesjord, formelt ejet af kongen, men i realiteten udnyttet af de bornholmske bønder i fællesskab. Jordfællesskabet var således et eklatant og håndfast eksempel på de begrænsede goders verden. Den enkelte bondes udnyttelse af fællesskabsjorden, udover hvad traditionen foreskrev, betragtedes som et overgreb mod de øvriges rettigheder og blev derfor også straffet med ølbøder og lignende til landsbylaugets mænd.²²

Enkelte forskere (f.eks. Marc Bloch og Donald/Deirdre McCloskey)²³ har desuden fremsat den hypotese, at jordfællesskabets opdeling i hundredvis af smalle agre ganske enkelt skyldtes, at bonden fordelte sine risici således, at de agre, der måske gav dårlig høst et enkelt år, opvejedes af andre agre, der til gengæld gav godt udbytte. Året efter kunne det

²⁰ Peter Henningsen: *Hedens Hemmeligheder*, 1995, s. 223ff.

²¹ J.L. Tommesen: *Om Hoved- og Bøndergaardens Udparcellering i små Lodder*, Oeconomiske Annaler bd. 9, Kbh. 1807, s. 20f.

²² Poul Erik Strømø: *Rentekammeret og dets kommissioners stillingtagen til det bornholmske udmærksproblem i perioden 1709-1767*, Bornholmske Samlinger 1975, s. 85-170.

²³ Donald McCloskey har siden fået foretaget en kønsskifteoperation, hvorfor han (hun) nu hedder Deirdre McCloskey!

være lige omvendt.²⁴ Desuden kunne man få den mistanke, at ingen bonde skulle forfordes frem for en anden. Alle skulle have lige andele i såvel den gode som i den mindre gode jord. Og dette forhold kendes ikke kun fra Europa, men også fra Indien, hvor så vel hinduerne som muslimerne har praktiseret jordfordeling på samme måde – sædvanligvis som et resultat af en udstrakt arvedeling. Den komplicerede jordfordeling, såvel i Europa som i Indien, betød, at bonden i realiteten spredte sine risici: ved at fordele sin jord på en række områder med forskellig klimafølsomhed opnåede den enkelte bonde nemlig en risikominimering i de år, hvor sol og regn hverken fordelte sig katastrofalt eller optimalt.²⁵

Det var imidlertid ikke kun det fastlåste jordfællesskab, som var en effektiv hindring for den enkelte bondes agrare ekspansion – også de primitive dyrkningsredskaber, der stort set ikke havde ændret sig gennem århundreder, og dyrkningsmetoderne, der havde været mere eller mindre de samme siden middelalderen, betød, at den enkelte gårds udbytte stort set var konstant gennem hele den feudale og postfeudale periode.²⁶ Det var vejrliget og klimaet, der bestemte gårdens udbytte, ikke den enkelte bondes særlige dygtighed eller brug af avancerede redskaber og dristig planlægning. Jordens frugtbarhed var noget, der var givet én gang for alle, og den kunne ikke forøges med menneskelige midler – kun formindskes: mundheldet »mergling giver en rig far, men en fattig søn« fortæller os f.eks., at 1700-tallets bønder mente, at faderens rigdom skete på efterfølgerens, sønnens, bekostning, idet jorden, hvis der blev taget for mange afgrøder efter merglingen, udpintes og blev øde. Af gode grunde var man ikke klar over, at frugtbarheden med tiden vendte tilbage, idet dette kunne tage op til 30 år! Bønderne anså derfor jorden for »død« og værdiløs. Jorden rummede med andre ord et bestemt mål af frugtbarhed og når den var brugt op, var der intet tilbage. Ved mergling fremskyndede man slægtens ruin. Dette illustreres

²⁴ Marc Bloch: *French Rural History. An essay on its basic characteristics*, Berkeley 1966, s. 233; Donald N. McCloskey: *English open Fields as Behavior towards Risk*, Paul Uselding (ed.): *Research in Economic History vol. 1*, 1976, s. 125ff. Karl-Erik Frandsen synes at dele denne opfattelse, selvom han ikke nævner det eksplicit, Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, Esbjerg 1983, s. 255 samt bogens forord.

²⁵ Michael Lipton: *Game against nature: theories of peasant decision-making*, John Harriss (ed.): *Rural Development. Theories of Peasant Economy and agrarian Change*, London 1982, s. 262; Kristof K. Kristiansen: *Familiebruget under pres – økologiske og sociale betingelser for den nordvesteuropæiske agrarudvikling 1300-1700*, Fortid og Nutid bd. 29, hf. 4, 1982, s. 595.

²⁶ Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Ringkøbing 1987, s. 219.

af et eksempel hos H.F. Feilberg, der i 1863 fortalte om merglingens introduktion på Haderslevengen: »For en 50 til 60 år siden »kom mergelen op«, men de gamle var meget vrede derover og anså det for tåbeligt at tro, at mergel kunne forbedre jorden. Enkelte af de unge havde dog lyst til at prøve det. »Jeg kan godt huske« fortalte en mand, »hvor vred min oldefar engang blev, da der kom en fremmed ind til os og rådede min fader til at merge! Mergel giver en rig far og en arm søn! sagde den gamle, og hvis al kraften er ude af jorden, når sønnen skal overtage stedet, hvad så?«²⁷

I det førmoderne bondesamfund synes bonden kun at have haft en ganske lille, eller slet ingen, forståelse af, at der var en forbindelse mellem mængden af arbejde og produktionsteknologi på den ene side og akkumulering af velstand på den anden. Velstand blev snarere, på linie med agerjorden, betragtet som noget begrænset: den var nærværende, men omgærdet af absolutte grænser, og den havde ingen relation til den enkelte bondes arbejdsindsats. Man arbejdede for at få brød på bordet, men ikke for at skabe velstand. Velstand var, ligesom jorden, noget naturligt, der kunne opdeles og omfordeles på forskellige måder inden for rammen af bøndernes traditionelle verden, men den kunne aldrig forøges. Tiden og traditionen havde bestemt, hvor meget den enkelte familie og det enkelte individ kunne besidde af velstand. Fordelingen var ganske vist ikke statisk, da det var åbenbart, at den netop varierede mellem de enkelte familier fra tid til anden, men årsagen til den enkelte bondes grad af velstand var til enhver tid kendt af de andre, hvorimod en pludselig ændring i tildelingen krævede en eksplicit forklaring.²⁸ En sådan opfattelse kan forekomme irrationel og ulogisk, men er det ikke. Set i lyset af den tids menneskers manglende evne til abstrakt, kategorial tænkning var den i virkeligheden både logisk og rationel. Det var en opfattelse, som var udledt af den daglige, konkrete erfaring, og det var den, der, som den russiske psykolog A.R. Luria har påvist, styrede og strukturerede den traditionelle bondes tænkemåde.²⁹

²⁷ H.F. Feilberg: *Fra Heden*, Haderslev 1863, s. 12f.

²⁸ *Peasant Society and the Image of Limited Good*, s. 298.

²⁹ A.R. Luria: *Om erkendelsesprocessernes historiske udvikling. En eksperimentel psykologisk undersøgelse*, Aalborg 1977, s. 79-147. Luria og hans forskerteam præsenterede i 1930'erne en række usbekiske bønder for nogle tests, der skulle vise deres måde at klassificere »anskuelige genstande« på. Grundantagelsen i denne type testning er, at der grundlæggende er to forskellige måder, hvorpå mennesket foretager klassificeringer: den første er den *abstrakte* eller *kategoriale* klassifikation, hvor forsøgspersonen udskiller det abstrakte begreb og udvælger de genstande, som svarer til dette begreb og hvormed han danner en bestemt kategori. Disse kategorier kan f.eks. være »værktøj«, »husgeråd«,

Til forestillingen om de begrænsede goder knytter sig også forestillingen om skæbnen. Det kunne ikke nytte at stræbe efter velstand og rigdom, da man ikke selv var herre over de magter, som tildelte mennesket større eller mindre heraf. Var det meningen, at man skulle være rig, så blev man det, hvad enten man gjorde noget eller ej. Denne forestilling belyses f.eks. i det jyske folkeeventyr *Den dovne drengs ønske*, hvori den usigeligt dovne dreng, sin dorkhed til trods, er den, som vinder lykken, prinsessen og det halve kongerige. Dette gør han dog ikke på grund af sin dovenskab, men derimod på grund af at lykken af uransagelige grunde netop udvælger ham som den heldige. Det er altså ikke hans egen fortjeneste, at lykken tilsmiler ham. Det sker blot – uvist hvorfor. I et andet folkeeventyr – *Lykken og Forstanden* – er moralen da også, at det er bedre at have lykke end forstand. Forstanden kan nemlig intet udrette, hvis ikke lykken er med, mens lykken til gengæld kan slå til, når som helst og hvor som helst, helt uafhængig af den enkeltes forstand.³⁰ Det traditionelle bondesamfund hyldede med andre ord inaktiviteten og den passive venten på lykken som dyd og aktiviteten som last: »Den skal stå på et højt bjerg, som skal se sin egen skæbne til ende«, lød et almindeligt ordsprog, hvis morale foreskrev, at man ikke skulle forsøge at planlægge sin egen tilværelse, men derimod burde leve nu og her og blot vente på, hvad skæbnen tilskikkede én. Man kunne lige så godt »bie sig til lykken, som rende sig til den«. Det hele var alligevel afgjort og bestemt på forhånd.³¹

»dyr«, »planter« osv. Til kategorien af redskaber kan f.eks. henføres økse, sav, skovl, nål etc. Når et menneske placerer en række bestemte genstande inden for en sådan *kategorial* klassifikation, betyder det, siger Luria, at der foregår »komplicerede verballogiske tænkingsprocesser, hvor perceptionens og erindringens anskuelige former træder i baggrunden, mens de former for udskillelse af genstande og henførelse til en fælles kategori, som gennemføres ved hjælp af abstraherende og generaliserende tale, spiller en fremtrædende rolle«. Den anden måde, hvorpå man kan karakterisere de udvalgte genstande, er den *konkrete* eller *situationelle*. Forsøgspersoner, der benytter sig af denne klassifikationsmåde, systematiserer ikke de forelagte genstande efter bestemte logiske kategorier, men inddrager i stedet genstandene i forskellige konkrete situationer, som de henter fra deres praktiske erfaring og som de gengiver i deres hukommelse. Disse forsøgspersoner kan f.eks. henføre bord, dug, tallerken, kniv, æble, gaffel, brød, kød etc. til den samme kategori, idet de her klart og anskueligt rekonstruerer en måltidssituation. »Det er let at se« siger Luria, »at det psykologiske grundlag for en sådan klassifikation ikke er verballogiske processer, der abstraherer forskellige sider ved genstandene og ind sætter disse genstande i bestemte tænkingskategorier, men en gengivelse af den anskuelige og konkrete erfaring«, Se Luria som anført s. 83ff.

³⁰ Evald Tang Kristensen: *Eventyr fra Jylland*, tredje Samling (Ogsaa under Titel: *Jyske Folkeminder, tolvtte Samling*), Kbh. 1895, s. 138f; Svend Grundtvig: *Danske Folkeeventyr*, 1983, s. 141-148.

³¹ H.F. Feilberg: *Dansk Bondeliv bd. 1*, s. 351.

Pastor Westenholz fortæller i 1772 om en bonde i sit sogn, at han ikke ville have børn, og derfor holdt han sig fra sin hustru i længere tid, men »da naturen ham én gang var gået over viljen« fødte konen ham tvillinger. Derfor tog manden den beslutning aldrig at »spare« sin hustru længere, »thi jeg ser, at man alligevel får de børn, som man skal have«. ³² Identiske forestillinger beretter Feilberg om fra 1800-årenes Vestjylland, hvor bønderne mente, at hvad skæbnen havde udset til én, det skete også uanset, hvad man gjorde for at hindre det: »således også, »så mange børn én skal have, dem får man«. Der var en karl og en pige, som først giftede sig, efter at de var halvhundrede år gamle, de ville ingen børn have, men så fik konen på én gang syv børn! En kone kom til mig og begærede fattigunderstøttelse til sin datter, der havde født et barn udenfor ægteskab. Jeg gjorde beskedne indvendinger mod betimeligheden af hendes begæring, og da hun derefter krævede det som en ret, og jeg atter indvendte, at den byrde, hun havde at bære på i dette barns forsørgelse, kunne hun have været fri for, fik jeg kort og bestemt svaret: »Derom nytter det ikke at tale, de børn man skal have, dem får man«. Selv misbrug af brændevin kunne forsvares med henvisning til skæbnen: »Man kan lige så godt begynde at drikke brændevin straks i sin ungdom som senere, thi der er sat enhver et bestemt mål. Der var således Hans Pedersen, som blev et halvt hundrede år, inden han smagte brændevin, men så drak han sig ihjel og var både død og begravet inden to år var omme. Det nytter altså ikke at stå imod; hvad der er udset for én, det sker«, og derfor kunne man lige så godt begynde at give børnene brændevin allerede i deres tidlige barndom. Jo længere tid indtagelsen straktes over, jo mindre sandsynlighed var der jo for, at barnet som voksen blev drikfældig! ³³

Af denne tro på skæbnen og den inaktivitet og passive venten på lykken, som heraf fulgte, kom den såkaldte »slendrian«, der jo blot var et resultat af skæbnetroen og forestillingen om de begrænsede goder: »blandt de onde frugter af bondens opdragelsesmangel regnes især den hos dem herskende fordom, at intet kan være nyttig« fortæller P.M. Nødskov i 1787, »ja ikke engang lade sig iværksætte, hvad som ikke af deres fædre har været brugt, og således maskine- eller abemæssigt lært«. ³⁴ I dette udsagn røbes ikke kun bondens traditionalisme, men

³² J.D.W. Westenholz: *Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden*, Kbh. 1772. Genudgivelsen fra 1919, s. 118.

³³ H.F. Feilberg: *Dansk Bondeliv, saaledes som det i Mands Minde førtes navnlig i Vestjylland*, 2. udg., Kbh. 1898, s. 351 og *Skæbnetroen*, Aarbog for dansk Kulturhistorie 1897, s. 17.

³⁴ Poul Mathias Nødskov: *Beskrivelse over Thimgaard og Thim=sogn*, Viborg 1787, s. 58f.

også dens årsag: der var ingen grund til stræb. Det kunne ikke nytte, da alt alligevel var fordelt og afgjort på forhånd. Mennesket kunne ikke via egen indsats forøge sit mål af lykke i tilværelsen. Hvorfor »rende«, når man kunne »bie«? Som en naturlig følge af denne opfattelse blev de bønder, som forbrød sig mod den moralske norm – f.eks. ved at have succes og fremgang og ved at arbejde hårdt og målrettet – bagtalt og ildeset blandt fællerne. Anton Nielsen fortæller f.eks., at »en fremragende dygtig bondemand« gerne blev »mere foragtet end æret af sine egne«, ³⁵ og J.C. Hald beretter om østjyske bønder, at de ikke undså sig for at spotte og lægge hindringer i vejen for en lidt for stræbsom fælle: »Hvor mangan hård kamp, til eksempel, har ikke den mand måttet udstå, der var den første, som i sin egn indførte brakfrugtavl, alene fordi han lyste fred over sin kartoffelager«. ³⁶

Den amoralske familisme

Hvis det er korrekt, at de traditionelle bønder så deres tilværelse som et univers, hvor alle gode og ønskværdige ting kun fandtes i en begrænset mængde, og hvor personlig vinding kun kunne ske på bekostning af andre, må vi formode, at de sociale institutioner, bøndernes adfærd, værdier og personlighed tilsammen udviser karakteristika, der kan tolkes som funktioner af denne forestilling. Man må således forvente, at bondens foretrukne måde at agere på bestod i en adfærd, der af ham selv betragtedes som maksimal garant for hans tryghed. Altså en adfærd der var med til at bevare hans relative position inden for tilværelsens traditionelle orden. Mennesker, der føler sig socialt truede, således som forestillingen om de begrænsede goder implicerer, reagerer ifølge Foster normalt på én af to måder: enten udviser de i deres adfærd en maksimal grad af samarbejde, til tider ligefrem kommunisme, der går ud på at udviske de individuelle forskelle og iværksætte sanktioner imod individualisme – eller også udvikler de en ekstrem form for individualisme. Foster mener, at traditionelle bondesamfund almindeligvis vælger det sidste alternativ – d.v.s. individualismen. Derfor bliver resultatet uvilkårligt strid, konkurrence, kævl og mistænksomhed. Hvad andet kan det blive, når individualister er bundet sammen i et ufrivilligt jordbrugsfællesskab?

³⁵ Anton Nielsen: *Den danske Bonde*, Odense 1887, s. 86.

³⁶ J.C. Hald: *Randers Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhuusholdningsselskab*, Kbh. 1827, s. 186f.

Årsagen til bøndernes udbredte individualisme er, ifølge Foster, ikke ganske klar, men to konkrete faktorer synes at være medvirkende: 1) samarbejde kræver lederskab. Dette lederskab kan uddelegeres på demokratisk vis mellem medlemmerne af en gruppe, men også en stærk mand inden for gruppen kan, i kraft af sin prestige, selvbestaltet tiltage sig lederskabet. Endelig kan lederskabet blive påduttet gruppen af kræfter uden for bondesamfundet. 2) I kraft af sin natur er et bondesamfund almindeligvis ude af stand til at uddelegere autoritet til gruppens medlemmer, og selvbestaltet lederskab fra en stærk mands side er normalt kun midlertidig. Bondesamfundets politiske kultur, hvor den virkelige politiske magt ligger udenfor bondekommunens rækkevidde, synes rent faktisk at modvirke lokal magttiltagelse og magtudøvelse, med mindre den sker på foranledning af udenforstående kræfter og derfor også som agent for disse kræfter.

Virkeligt lokalt lederskab blandt bønderne blev sædvanligvis forhindret af landets magtmæssige elite, der naturligvis ville betragte en sådan institution som en potentiel trussel mod sin egen magtbase.³⁷ Meget sigende skulle landsbyfællesskabernes vedtægter godkendes af deres godsejer, og funktionen som oldermann indebar på intet tidspunkt noget politisk eller reelt lederskab, der kunne true magthaveren. Det var tværtimod en ren rituel og administrativ funktion, hvor oldermannen sikrede, at landsbyens regler vedr. jordens drift blev fulgt, og hvor han i overensstemmelse med vedtægten kunne udskrive bøder. Oldermanns embedet gik tillige på skift mellem landsbyens gårdmænd, således at ingen kunne nå at tilkæmpe sig en position som virkelig leder, før hans »embedsperiode« var omme. Strukturen modvirkede med andre ord, at lokalt lederskab kunne opstå i forbindelse med oldermanns embedet. Man kan imidlertid også vende problemstillingen på hovedet og hævde, at oldermanns embedet netop gik på skift, fordi ingen bønder ønskede at stille sig frem og varetage rollen som leder i længere tid ad gangen. Det er derfor ganske karakteristisk, at det eneste virkelige lederskab i bondesamfundet udgjordes af sognefogederne, som var beskikket af enten den centrale eller den lokale magtelite, og hvis interesser sognefogeden skulle sikre overholdt.³⁸ Og så kunne man endda komme ud for, at sognefogederne slet ikke var til nogen egentlig gavn for øvrigheden, »da de i stedet for at eksekvere øvrighedens bud hos

³⁷ *Peasant Society and the Image of Limited Good* s. 301.

³⁸ Johannes Møllgaard: *Sognefogederne under den tidlige enevælde*, Fortid og Nutid bd. 3, 1998, s. 163-180.

bønderne tværtimod holdt med dem og var lige så fordomsfulde som de« – og det var nok en klog disposition, hvis man ville undgå at lægge sig ud med sine naboer.³⁹

Et kendetegn ved mange traditionelle bondesamfund – her iblandt det danske – var bøndernes udprægede modvilje mod at stille sig frem som lederskikkelser. Mange bondeoptøjer i 1700-tallets Danmark styredes således af folk, der egentlig befandt sig uden for bondekommunen, f.eks. prokuratorer fra købstæderne, der havde overbevist bønderne om at de havde en god sag. Uviljen mod at stille sig frem manifesterede sig også i situationer, hvor man ikke egentlig skulle vente det: den jyske præst, Laurits Blicher, klagede f.eks. i 1774 over, at ingen af hans sognebørn ville påtage sig rollen som kirkeværge, »thi der er ingen, som gerne vil påtage sig medhjælperembedet. At passere for at være af de gudsfrygtigste, bedste og vederhæftigste sognemænd synes dem ikke at kunne veje op imod den ansvar og umage, embedet i disse tider fører med sig«. ⁴⁰ Uviljen viste sig også, da man i 1842 oprettede de nye landkommuner, idet gårdmændene mange steder i landet undlod at vælge bønder til sognerådernes formandspost, selvom dette jo havde været ret oplagt. I stedet valgtes de typer af personer, som traditionelt havde fungeret som kulturelle brobyggere og magthavere i landbosamfundet: præster og godsejere.⁴¹

Indenfor de rammer, som landsbyfællesskabet udstak, var bønderne i høj grad individualistiske i deres adfærd, og på grund af forestillingen om altings begrænsning formede tilværelsen sig som en kamp, hvor man var i konstant, ubarmhjertig strid med sine naboer om at opnå sin andel af de fælles goder. Dette førte bl.a. til, at selv om bønderne ikke bevidst ville skade hinanden, ville de på den anden side heller ikke gavne hinanden – »Man sørger ofte over anden mands gavn« lød f.eks. et middelalderligt ordsprog.⁴² I standssamfundet var der nemlig ikke tale om sociale klasser med indbyrdes solidaritet. Solidariteten knyttede sig derimod til familiekredsen, og ikke til de socialt ligestillede, og den daglige kamp om ressourcerne stod mellem de enkelte familier i landsbyen. Det var et socialt system, der var karakteriseret ved *amoralsk familisme*, således som Edward Banfield har vist det for Syditaliens vedkommende: med *amoralsk familisme* hentydes til de enkelte familiers forsøg

³⁹ C. Behrend: *Laurits Engelstofts Rejseiagttagelser i Jylland i Aaret 1805*, Samlinger til jydsk Historie og Topografi 3 rk. bd. 6, 1908-10, s. 54.

⁴⁰ Jens Holmgaard (udg.): *Bonden, kirken og skolen. Præsteindberetninger 1773-74 fra Viborg stift om helligdagens forsømmelse og skoleforholdene på landet*, Fra Viborg Amt 1986, s. 132.

⁴¹ Harry Christensen: *Bonden, kommunen og demokratiet vol. 1*, Viborg 1997, s. 57f.

⁴² Aage Hansen og Chr. Berend (udg.): *Peder Laales danske Ordsprog*, Kbh. 1929.

på først og fremmest at maksimere deres egen husstands udkomme ved at favorisere kortsigtede muligheder og her-og-nu-handling til egen fordel og uden skelen til fællesskabets vel. Den grundlæggende forestilling var nemlig, at alle andre gjorde det samme. Med adjektivet »amoralisk« menes, at den enkelte kun var moralsk forpligtet over for sin familie eller sin husstand, men ikke over for fællesskabet eller de socialt lige-stillede. En logisk konsekvens af den amoralske familisme var følgelig, at bønder kun samarbejdede, hvis det var til deres egen personlige fordel, mens man omvendt ikke støttede foretagender, der var til fordel for andre, men ikke for én selv: de andres fremgang var jo ensbetydende med ens egen relative tilbagegang.⁴³

Bønderne i Hørsholm amt ville i flere år f.eks. ikke køre deres gødning på marken, da de vidste, at deres jord skulle udskiftes – en anden kunne jo risikere at få gavn af møget,⁴⁴ og selve udskiftningen var mange steder et stort problem p.g.a. bøndernes angst for at blive snydt ved jordens omfordeling. I det østjyske sogn Hylke »brød misundelsen frem og ud i lys lue«, da alle var bange for, at de andre skulle få mere af den gode jord og høslet end de selv, og den vestjyske præst, Ferdinand Treu, mente ligefrem, at udskiftning aldrig kunne komme på tale i hans sogn, da bønderne var alt for »vægelsindede« og »nogle ægte vejrhænder«, der aldrig ville kunne blive enige om en deling.⁴⁵

Et andet meget almindeligt – og ret asocialt – fænomen i det traditionelle landsbysamfund var den måde, hvorpå høsten foregik. Så snart en bonde havde færdighøstet sin mark, slap han kreaturerne løs på stubbene, uanset om hans naboer var færdige med deres høst eller ej: »når det sidste sædelæs kommer i hus, slipper bonden sine kreaturer (løs), sædvanlig uden at bekymre sig om naboerne have sæd ude, som de let kunne gå til«, fortælles det fra Holbæk amt i 1844.⁴⁶ Da der ikke fandtes hegn mellem de enkelte kornmarker betød det, at kreaturerne

⁴³ Edward C. Banfield: *The Moral Basis of a Backward Society*, Glencoe, Illinois 1958, s. 85-104. Palle O. Christiansen mener heller ikke, at man kan tale om egentlig klasse- eller standsbevidsthed/standssolidaritet blandt midtsjællandske bønder i 1700-tallet: »Hverken gårdmænd eller husmænd i Gørslev, Klippede eller Ordrup agerede som »landsbyen« eller som en »vi«-gruppe. De opførte sig derimod socialt delt og de grupperinger, som vi støder på, var ikke egentlige grupper, men snarere kategorier af bønder med den samme form for selvbevidsthed«, Palle O. Christiansen: *A Manorial World*, 1996, s. 211 (min oversættelse).

⁴⁴ Joachim Junge som ovenfor anført s. 119.

⁴⁵ Anna Rasmussen: *Hylke sogn i det attende århundrede*, Skanderborg 1980, s. 109; Peter Henningsen som ovenfor anført s. 230.

⁴⁶ Th. Hasle: *Holbeks Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhuusholdningsselskab*, Kbh. 1844, s. 115.

uvilkårligt kom ind i naboens uhøstede mark. Forunderligt nok reagerede bønderne ikke på denne praksis ved at ændre den, men derimod ved at skynde sig så meget med høsten, at de kunne blive hurtigere færdige end naboerne og derved undgå at få besøg af uønskede kreaturer i deres korn. Høsten blev derfor til en kappestrid.⁴⁷ Så længe afgørelsen om høsttidspunktet blev truffet af bønderne i fællesskab, kunne det endda gå an, men efter landsbymarkernes udskiftning i slutningen af det 18. århundrede behøvede den enkelte bonde ikke længere de øvriges samtykke, og da der stadig omkring 1840 ikke var hegnet omkring markerne, betød det, at den ene bonde var tvunget til at vogte på den anden: »bonden overvejer sjældent, når den gunstige tid til høstningen er for hånden, men så snart hans nabo har givet ham eksemplet, begynder han også med at høste. Dette byder nødvendigheden ham, for at han ikke skal blive tilbage med høstarbejdet, og se sin sæd ødelagt af fremmede kreaturer«. ⁴⁸

Bønderne befandt sig med andre ord i en vedvarende tilstand af stress og mistænksomhed, hvor den enkelte hele tiden måtte våge over, at den anden ikke tiltog sig fordele på hans bekostning. Dette kunne af og til få ganske pudsige konsekvenser: når de hørsholmske bønder f.eks. skulle på rejse sammen til købstaden, kunne det ikke ske, før et omstændeligt sæt forholdsregler, der skulle sikre at ingen forfordeltes, var blevet arrangeret: »Have ellers flere bønder foresat sig en rejse, hvor de ikke føre læs med sig, indrette de kørselen så økonomisk som muligt. For derfor ikke at besvære sig med for mange heste eller at slide på mere end én vogn, forene tvende bønder sig om at spænde hver sin hest for vognen og da lægge de vekselvis fra den ene tur til den anden vogn til. Er det tre bønder, spænder hver af de to sin hest for den tredies vogn«. ⁴⁹

En sådan livsopfattelse krævede uhyre opmærksomhed og påpasselighed fra den enkeltes side, og den fremmede bl.a. modviljen mod at afsløre sin virkelige økonomiske situation over for de andre: »mens det nu om stunder gælder om at bevare skindet, selvom det kniber hårdt,

⁴⁷ Se f.eks. L.C. Brinck-Seidelin: *Hjørring Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhuusholdningsselskab*, Kbh. 1828, s. 211; J. C. Hald: *Randers Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhuusholdningsselskab*, Kbh. 1827, s. 128ff; Th. Hasle: *Holbeks Amt beskrevet*, som ovenfor anført Kbh. 1844, s. 115; J. P. Hage: *Kjøbenhavns Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhuusholdningsselskab*, Kbh. 1839, s. 174.

⁴⁸ J.C. Hald: *Randers Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhuusholdningsselskab*, Kbh. 1827, s. 110.

⁴⁹ Joachim Junge: *Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog*, Kbh. 1915, s. 154.

søgte den, der sad lidt godt i det, i ældre tid at lægge skjul på det«, fortæller Karoline Graves i 1921 om livet i 1800-årenes Vestsjælland,⁵⁰ og af samme grund var det, at velstående jyske gårdmandskoner i 1820 kun drak kaffe i smug, idet andre ikke måtte vide, at de »nød en så kostbar drik«. ⁵¹ I tråd hermed var Junge, da han i 1798 hævdede, at velhavende bønder gjorde det bedste for at skjule deres velstand for deres naboer: »da bonden stedse vakler imellem en dobbelt frygt, dels for at blive bekendt for rig, dels og for at tabe frugten af sit sved, vover han ikke altid at gøre sine penge frugtbringende, han samler da i den egentligste forstand dyng på dyng«. ⁵²

Pastor Westenholz hævdede i 1772, at landsbyfællesskabet formindskede »folkets lyst og stræbsomhed« og tilvejebragte »had, avind, tyveri, trætte og alle slags forvirrelser«, ⁵³ og beretninger om strid og splid bønderne indbyrdes skorter det da heller ikke på, hvis blot man er opmærksom: efter sigende levede beboerne på Omø f.eks. »i uenighed sammen« og Samsingerne måtte ligefrem sætte vagtfolk på markerne ved høsttide, for at bønderne ikke skulle stjæle neg fra hinanden. ⁵⁴ Niels Blicher fortalte om bønderne i sit midtjyske sogn, at de var nedrige og misundelige på hinanden, ⁵⁵ og pastor Frost berettede om vestjyderne, at de var påståelige, trættekære og konstant vågede over deres ret: »Hvad bonden anser for sin ret, lader han sig ikke fragå. Den våger han ivrigen over. Men da han hårdnakken forfægter sine engang forudfattede meninger, så indvikles han let i uenighed med andre ligeså påståelige som han (...) et andet karaktertræk hos bonden er egennytte. Almuen har kun øje for det sandselige. At øve dyden for sin egen skyld, er for almuesmanden kun en kimære. Da han selv ikke lettelig gør noget, uden at have en eller anden fordel herved til hensigt, så tror han det samme om andre«. ⁵⁶

Det var med andre ord »noget for noget«, således som også Hans Henrik Appel har vist det i sin disputats, og som det med al ønskelig tydelighed fremgår af denne sjællandske præsts hjertesuk: »Jeg tør påstå, at den sande og hjertets religion er alt for sjælden blandt land-

⁵⁰ Karoline Graves: *Ved Halleby Aa*, Kbh. 1921, s. 124.

⁵¹ T. Bundgaard Lassen: *Om Kaffedrikning blandt Almuen i Aarhus Stift i 1783*, Aarbog udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift bd. 25, 1932, s. 154.

⁵² Joachim Junge som ovenfor anført s. 111.

⁵³ J.D.W. Westenholz som ovenfor anført s. 38f.; F.L. Thanch: *Betænkninger, til Prøvelse, om muelige Forbedringer i Bondestandens Vilkaar*, Kbh. 1787, s. 70.

⁵⁴ John Roth Andersen: *Samsø – der ligger en ø*, Tranebjerg 1981, s. 408.

⁵⁵ Niels Blicher: *Topographie over Vium Præstekald 1795*, Herning 1978, s. 110.

⁵⁶ P.N. Frost: *Statistisk-Oekonomisk Beskrivelse over Vaarbasse og Heinsvig Sogne i Slaugs Herred, Ribe Amt*, Borris 1819, s. 51-53.

almuen; at de så udvortes skingode gerninger, som findes blandt mængden, oftere er frugter af håb om gentjenester, end af den sande og levende pligternes erkendelse, som dog altid burde være driveren for den sande kristne til dydernes udøvelse (...) Enhver, som med opmærksomhed har undersøgt bøndernes indbyrdes omgængelse, og umaget sig for at opdage deres tænke måde, vil vist sande følgende: At man, desværre, alt for almindelig finder landalmuen meget treven i sine indbyrdes kærligheds gerninger; allerhelst, når disse synes at spå den mindste udgift, som ej igen med dobbelt rente ved anden lejlighed kan oprettes; og, at det ordsprog: »Jeg er mig selv nærmest«, som fra den rette side betragtet, altid bliver en sand sætning, ofte bruges som smykke for ukærlig handling, eller efterladenhed i at handle, hvor og som man burde«. ⁵⁷

Splid og mistillid kendetegnede det sociale klima i bondesamfundet, den ene bonde vogtede stedse på den anden, og ingen slap ubemærket afsted med at tiltage sig en større del af fællesskabets goder, end han traditionelt kunne tilkomme. Helt konkret kunne det f.eks. ske ved, at den ene bonde pløjede den anden for nær i bymarken og herved forsøgte at tilrane sig mere jord, end han allerede havde. Jordfordelingen var nemlig ikke, som Karen Schousboe har påpeget, nøje udmålt og matrikuleret i detaljer, men baserede sig i stedet på en mundtlig tradition, hvor »mands minde« var afgørende for, hvor meget jord den enkelte kunne tilkomme. ⁵⁸

Men der var også andre metoder, f.eks. kunne man lade sine kreaturer æde sig mætte på naboens mark- eller engstykker. I 1726 drev Christen Nielsen f.eks. sin faders kreaturer rundt i naboens korn, da han troede sig uset, men naboen dukkede pludselig op og lovede Christen en ulykke, hvis han ikke straks fjernede dyrene. Det skulle han dog aldrig have gjort, men det er en helt anden historie. ⁵⁹ I den sønderjyske landsby Kabdrup var det i 1740'erne heller ikke ualmindeligt, at de enkelte bønder tøjrede deres kvæg så løst, eller med så lang en line, at dyrene kunne nå ind på naboens høenge og mæske sig på hans bekostning, eller man dristede sig ligefrem til – »ved dag eller nat« – simpelthen at flytte kreaturerne ind på naboens eng og flytte dem tilbage igen, inden nogen kunne nå at opdage det. ⁶⁰

⁵⁷ Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren*, 1999, s. 232ff; F.Chr. Hjort: *Tanker til Eftertanke om Religionen og Sæderne blandt den danske Landalmue*, Kbh. 1784, s. 20f.

⁵⁸ Karen Schousboe: *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*, Odense 1983, s. 20ff.

⁵⁹ N. Overgaard: *En Heksesag fra 1726*, Hardsyssels Aarbog bd. 34, 1930, s. 161.

⁶⁰ Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, Kbh. 1941, s. 46f.

Bonden måtte altså hele tiden vogte sig for, at andre dels ikke fik for meget gavn af hans eget arbejde og dels for, at de andre ikke fratog ham hans traditionelt erhvervede rettigheder enten i form af tyveri, frapløjning eller frahøstning, og for den enkelte bonde handlede det om at være i stand til at imødegå sådanne overgreb og hævde sin ret, hvilket fik ganske vidtrækkende konsekvenser for hele adfærdsmønsteret i landsbyen. For at være en god bonde, måtte man derfor være i stand til at hævde sig over for de andre, således som Søren Pedersen i Havrebjergs fader havde været: »Han har været en dristig mand til at påtale sin ret såvel hos høje som hos lave, og samme har også forårsaget ham mange af de tvistigheder og slagsmål, som han i sine første år som mand ofte var udi med de gamle byens bønder, der ved fællesskabet stundom ville tilegne sig noget af gårdens tilhørende ager og eng«. ⁶¹

Så sent som i 1870 kunne landlægen Frederik Krebs hævde, at »bonden er ikke af naturen tillidsfuld; selv over for sine jævnlige iagttager han en i de andre klasser ukendt forsigtighed og forbeholdenhed (...) den, der lever på landet og driver landbrug, viser han altid mere tillid end manden fra byen; men mærkelig nok aftager denne tillid i samme forhold som vedkommendes stilling nærmer sig hans egen i kår«. De gennem generationer traderede psykologiske forsvarsværker fornægtede sig med andre ord ikke. Bondens tankegang var stadig præget af forfædrenes forestillinger om al tings begrænsning og landsbyfællesskabets kamp om de sparsomme ressourcer. ⁶²

Den onde lykke

Signifikant økonomisk fremgang hos en landsbyfælle var, som nævnt, en trussel mod fællesskabet og den traditionelle balance, idet fremgangen måtte skyldes andres tilbagegang, hvad enten det var synligt eller ej. Til at modvirke en sådan potentiel disharmoni og bevare den sociale balance havde bondekommunen to overordnede strategier, som dels bestod af en fælles vedtaget og socialt acceptabel, foretrukket norm for menneskers adfærd og dels af en »stok-og-gulerod«-metode, der i form af sanktioner eller belønninger sikrede, at den enkeltes opførsel var i overensstemmelse med den sociale norm.

Den fælles vedtagne norm, som skulle fremme den maksimale tryghed for fællesskabets individer bestod i en adfærd, der tenderede imod

⁶¹ Karen Schousboe som ovenfor anført s. 20ff.

⁶² Frederik Krebs: *Den danske Bonde i vore Dage*, For Idé og Virkelighed bd. 2, 1870, s. 349f.

at bevare status quo i alle menneskelige relationer. De familier, der tilvendte sig en større del af »goderne«, særligt de økonomiske, end de traditionelt kunne tilkomme, forbrød sig mod normerne om korrekt og vedtaget opførsel. Herved igangsatte de uafslædt de mekanismer, som skulle genoprette den forstyrrede balance. Individer og familier, der mistede deres »goder«, altså familier som faldt tilbage, udgjorde også en trussel mod balancen, selvom det var på en modsat måde: deres jalousi, misundelse og evt. vrede kunne jo resultere i åben eller skjult aggression mod de mere heldigt stillede, ja endda i trolddom og forgørelse af de mere lykkelige fæller, og vel især de personer, som havde fremgang. Deres fremgang skete jo nok på bekostning af dem, der gik tilbage. Misundelse var et fænomen, der for enhver pris måtte undgås, idet den betragtedes som en skadevoldende kraft, som noget højst virkeligt, der kunne ødelægge den eller det, som den misundelige kastede sit skæbnesvangre blik på.⁶³

Over hele Skandinavien var det en almindelig opfattelse, at en persons misundelse gerne kom til udtryk i ros og komplimenter, og det betød selvfølgelig, at ros ikke opfattedes som noget positivt. Tværtimod: en norsk informant fortalte således til en folkemindesamler, at man ikke forventedes at rose et dyr – det var nemlig et tegn på, at man var misundelig. Engang havde man købt en hest på Tømtegården og en ung mand havde komplimenteret dem for købet. Men så sagde gamle Dorte: »kys min røv«. Den unge mand blev selvfølgelig vred, da han jo ikke havde ment noget ondt, men der på egnen var det et almindeligt middel at sige »kys min røv«, når man ville afværge skadevoldende misundelse.⁶⁴

Fra Skåne fortælles det i 1880'erne om en gård, hvor man havde et dejligt fedesvin, at man forsøgte at holde det skjult for nabokonen, idet man mente, at hun blot ville blive misundelig, når hun så det: »men just søndagen derpå kom hun til os, sød og slesk i tale som sædvanlig; grisen stod i gården og da hun fik øje på den, sagde hun: »Nej, se en sådan fed gris« og så strøg hun grisen tre gange over ryggen med sin hånd. Fra

⁶³ *Peasant Society and the Image of Limited Good*, s. 302. Antropologen Eric R. Wolf har gjort lignende iagttagelser, men hævder, at fænomenet kun findes i de bondesamfund, som er »lukkede«, mens de »åbne« ikke kender til hekserianklager mv. Med lukkede bondesamfund hentydes til samfund, som er økonomisk uafhængige af udefrakommende kapital, mens de åbne til gengæld ikke kan eksistere uden. Trolddommen er med andre ord en funktion af de sociale spændinger, der findes i økonomisk lukkede systemer, Eric R. Wolf: *Types of Latin American Peasantry: A Preliminary Discussion*, George Dalton: *Tribal and Peasant Economics. Readings in economic Anthropology*, Ny 1967, s. 511f.

⁶⁴ Henning K. Sehmsdorff: *Envy and Fear in Scandinavian Folk Tradition*, Ethnologia Scandinavica 1988, s. 38.

den dag stod den aldrig mere på sine ben, men lå blot og åd, indtil vi skulle slagte den«. ⁶⁵ Sådanne folk, fortæller Feilberg, hindrede man gerne i at komme ind i stalden til kreaturerne, og da særligt hvis de havde »onde øjne«: »Hist og her i sognene er der mænd eller koner, som aldrig får lov til at komme ind i anden mands stald, fordi de have »onde øjne«; når de ser på kreaturerne, ville disse ikke trives«. ⁶⁶ På Bornholm var det ligefrem skik, at folk, når de kom på besøg og blev vist rundt i stalden, f.eks. ikke måtte sige »det var nogle pæne grise«. I stedet skulle de spytte på gulvet og sige »det var da nogle stygge grise«. ⁶⁷

I den yderste konsekvens kunne mistanken om, at nogen misundte én, føre til beskyldninger om hekseri eller skadevoldende trolddom. »Den skal have den onde lykke, som den gode ikke kan få«, hedder det f.eks. i den middelalderlige vise om Irmelin, der påkalder den sorte ravn (djævelen) for at vinde en plads i sin elskedes hjerte. Visen fortæller noget om, hvorledes lykken kunne manipuleres ved hjælp af onde kræfter: hvis man ikke fra skæbnens hånd var udstyret med lykke – den gode lykke – kunne man via magi tilrane sig andres lykke. Irmelin gjorde jo sin lykke ved hjælp af djævelske kræfter og den måde, hvorpå hun fik sin udkårede i garnet, skete på bekostning af den anden kvinde, som skæbnen oprindeligt havde tiltænkt manden. Lykke opnået på denne måde var pr. definition ond – den var et resultat af forgørende trolddom og hekseri.

Selvom hekseprocesserne i Danmark ophørte i slutningen af 1600-tallet, betød det ikke, at almuen ophørte med at tro på hekse og troldkarle. Anton Nielsen fortæller i sine erindringer f.eks., at hans bedstefaders tredie hustru havde ry for at have onde øjne, og da han i vinteren 1892 havde nogle nordjyske tjenestefolk som elever på højskolen i Vester Skerninge, erfarede han, at »troen på hekse og spøgelse blomstrede

⁶⁵ Orvar Löfgren: *Lyckan och avunden*, Jochum Stattin (red.): *Det farliga livet. Om avund, rädsla, rykten och fördomar*, Lund 1991, s. 102 (min oversættelse).

⁶⁶ H.F. Feilberg: *Fra Heden*, s. 50. Samme forestilling fandt Foster i Tzintzuntzan: »Husdyr, særligt de større af slagsen, repræsenterer en relativ høj værdi i Tzintzuntzan og er derfor potentielle objekter for misundelse. Selvom informanter benægter, at »det onde øje« kan påvirke dyr, betragtes det alligevel som upassende at udtrykke overdreven ros om et dyr, idet man mener, at dyret i givet fald kan blive sygt. Nogle skynder sig derfor straks at sælge et dyr, der er blevet rost, for på denne måde at genvinde deres kapital, før de evt. mister den ved dyrets død«, George M. Foster: *Tzintzuntzan*, 1967, s. 158 (min oversættelse).

⁶⁷ August F. Schmidt: *Bornholmsk Bondeliv*, Bornholmske Samlinger 1955, s. 34. George M. Foster har undersøgt forskellige former for misundelse forskellige steder i verden og siger sammenfattende, at komplimenter generelt betragtes som et udtryk for misundelse i de fleste traditionelle kulturer, George M. Foster: *The Anatomy of Envy: A Study in Symbolic Behavior*, Current Anthropology vol. 13, no. 2, 1972, s. 186.

frodig på deres egn, og de var selv fuldstændig overbeviste om virkeligheden af disse ting«. ⁶⁸ Heksetroen var med andre ord endnu levende i Danmark omkring år 1900, og rent faktisk fandt den sidste sag om hekseribeskyldninger sted på Ærø i 1934, hvor en gammel skomager blev beskyldt for at have forgjort en sognefoged ved at drysse noget pulver på hans rabarber. ⁶⁹ Hekseprocessernes ophør i 1600-tallet betød kun, at magthaverne ikke længere ønskede at føre denne type sager til proces og den sidste officielle heksebrænding fandt sted på Falster i 1693. ⁷⁰ Men 30 år efter, i 1722, fandt der faktisk endnu en heksebrænding sted, idet en flok bønder fra Salling det år bandt en gammel kone til en stolpe i hendes hus og satte ild til hende, fordi hun var skyld i adskillige kreaturers død og et par småbørns langsomme »henvisnen«, ⁷¹ og i 1800 slog en flok østjyske bønder, under ledelse af den kloge kone Anne Poulina, en gammel heks ihjel ved at tildele hende så mange stokke- og piskeslag, at hun udåndede samme aften. ⁷²

Af procesmaterialet fra 1600-tallets mange hekserisager har Jens Chr. V. Johansen udledt en række mønstre, der synes at være gennemgående for alle sager: f.eks. var de anklagede altid økonomisk dårligere stillet end de anklagende, og hekseenes angivelige motiver skyldtes ifølge anklagerne gerne misundelse eller forurettigelse, hvilket igen skulle have ført til et ønske om hævn over de lykkeligere stillede. ⁷³ Det var således karakteristisk, at de, som trolddommen skulle være gået ud over, sædvanligvis var meget bevidste om den »brøde«, som de havde begået imod den påståede heks. De var på det rene med, at de havde overtrådt

⁶⁸ Anton Nielsen: *Landsbyliv i Trediveerne*, s. 123f.

⁶⁹ Gustav Henningsen: *Heksefølgelse efter »hekseprocessernes tid«*. *Et bidrag til dansk etnohistorie*, Folk og Kultur 1975, s. 123.

⁷⁰ I en vestjysk hekkesag fra 1726 ses det dog, at øvrigheden stadig tror på hekse, selv om de anklagede ikke dømmes til bål og brand. De indskærpes derimod, at de ikke for fremtiden må gå rundt og love folk ulykker, »såfremt de ikke herefter vil indestå og svare, hvem de i slige tilfælde ville påsige og ondt ønske«. Det synes altså som om, at øvrigheden var af den opfattelse, at blot det at love ondt rent faktisk var skadevoldende og retsstridigt, hvilket var en ganske almindelig opfattelse i det 17., men ikke i det 18. århundrede, N. Overgaard: *En Heksesag fra 1726*, Hardsyssels Aarbog bd. 24, 1930, s. 169.

⁷¹ Gustav Henningsen: *Heksefølgelse efter »hekseprocessernes tid«*. *Et bidrag til dansk etnohistorie*, Folk og Kultur 1975, s. 98, 106ff.

⁷² Jakob Lykke: *»Heksemordet«* i *Brigsted*, Aarbog udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift bd. 2, 1909, s. 19-61.

⁷³ Samme forhold fandt Karsten Sejr Jensen forøvrigt i hekserisagerne fra 1500-tallets Helsingør og Robert Muchembled har konstateret det samme i den franske region Cambrésis, Karsten Sejr Jensen: *Trolddom i Danmark 1500-1588*, Kbh. 1988, s. 103 og Robert Muchembled: *Spejls baksida: satansmyter och kulturella realiteter*, Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (red.): *Häxornas Europa*, Lund 1987, s. 141.

samfundets traditionelle regler for korrekt adfærd, f.eks. ved at være blevet velstående eller ved at have afvist en tigger ved døren. Som en følge af denne viden og deres deraf følgende dårlige samvittighed var de konstant på vagt overfor de landsbyfæller, som var »faldet tilbage«, og derfor også kunne tænkes at være misundelige og vrede over den brudte balance med hensyn til godernes fordeling. Et gennemgående træk ved hekserisagerne var, siger Johansen, »at der bag de tilsyneladende harmløse hændelser, som førte til forgørelse, lå en erkendelse af, at der var blevet handlet moralsk forkert over for troldkvinden«. ⁷⁴ Samme forhold fandt antropologen Alan Macfarlane i det engelske grevskab Essex, hvor det også var almindeligt, at trolddommens offer opfattede sig selv som værende i en moralsk laverestående position end hekseren, idet offeret, snarere end hekseren, havde forbrudt sig mod den traditionelle naboadfærd. ⁷⁵

I sagen om den gamle Ane Clemens fra Brigsted, der i 1800 blev slået ihjel af en flok bønder for påstået hekseri, ser vi det samme skyldsmønster: traditionen vil nemlig vide, at Ane krævede »tiende« af de bønder, som kørte med brændelæs forbi hendes hus. De fleste bøjede sig for kravet og smed en kævle af til hende, men den velhavende Rasmus Rasmussen fra Blirup ville ikke bøje sig for hendes krav, men kørte altid videre uden at »ofre«. Og det kom ham dyrt at stå: dels væltede han engang med sit brændelæs efter at have passeret Anes hus og dels blev hans kone forhekset af »én, der ikke var langt borte« – det var Ane, han her tænkte på. Rasmus Rasmussen var da også én af de fem gårdmænd, der senere var med til at tage livet af den gamle. ⁷⁶

Anklager om trolddom opstod først og fremmest blandt folk, der boede i små tætte samfund, som omgikkes hinanden til daglig og som kendte hinanden intimt. Omstrejfende tiggere blev således aldrig beskyldt for trolddom. Strejferne befandt sig nemlig uden for landsbysamfundet og dets traditionelle fordeling af »lagkagen«, således at enkelte landsbyboeres fremgang ikke kunne være skyld i deres tilbagegang. ⁷⁷ Johan-

⁷⁴ Jens Chr. V. Johansen: *Da djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, Viborg 1991, s. 47, 54, 56.

⁷⁵ Alan Macfarlane: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative Study*, London 1971, s. 173ff.

⁷⁶ Jakob Lykke som ovenfor anført s. 21 og 24ff.

⁷⁷ Jens Chr. V. Johansen som ovenfor anført s. 58; Alan Macfarlane som ovenfor anført. George M. Foster har i et brev til mig desuden forklaret, at man i Mexico næsten aldrig finder anklager om hekseri og trolddom i samfund med over 1000 indbyggere. Det er med andre ord også her et spørgsmål om, at der skal være visse intime relationer til stede, såfremt der skal opstå beskyldninger om forgørelse.

sen har desuden konstateret, at det påståede hekseri næsten altid gik ud over selve grundlaget for de enkelte egnes produktion: i Vestjylland, hvor kvægbruget var dominerende, var det først og fremmest kvæget, der blev forgjort, i fiskersamfund var det fiskelykken, der på magisk vis forsvandt osv. Han finder også, at de mest omfangsrige hekseprocesser fandt sted i de områder, hvor der var størst kamp om retten til udnyttelse af de økologiske ressourcer – altså i de såkaldte marginalområder. Dette skyldtes, mener Johansen, at den økologiske balance i disse områder konstant var truet, hvorfor grænsen mellem produktionsoverskud og et katastrofalt underskud var yderst spinkel: »det må have haft uoverskuelige konsekvenser, at en ko døde, og med de årsagsforklaringer, trolddomstroen havde sin rod i, forekommer det en rimelig antagelse, at kravet om udryddelse af troldfolkene i disse områder var mere vedvarende og dybtgående end andetsteds, hvor en tilsvarende økologisk trussel og produktionsstabilitet ikke herskede«. ⁷⁸

Med udgangspunkt i 1600-tallets hekserianklager kan man således hævde, at de som oftest opstod på baggrund af en opstået ubalance i landsbysamfundets traditionelle fordeling af goderne. Nogen havde tiltaget sig mere, end de havde ret til, og blev følgelig udsat for hekseri. Andre havde brudt reglerne for korrekt adfærd ved at afvise en trængende og påførte sig følgelig den afvistes vrede og evt. hævn. Særlig interessant er det, at ofrene gerne syntes at have været klar over på hvilke punkter, de havde forbrudt sig imod traditionen, og hvorfor de havde pådraget sig heksens vrede. Heksene var derimod aldrig selv klar over de angivelige årsager til deres skadevoldende aktiviteter. ⁷⁹ Heksens funktion i det traditionelle bondesamfund var med andre ord at fungere i rollen som traditionens vogter overfor de individer, hvis adfærd var mere individualistisk, end traditionen kunne acceptere. Det var ganske vist ikke en rolle, som heksen tillagde sig selv, da hun jo ikke nødvendigvis opfattede sig selv som heks. Det var derimod alle de øvrige landsbyfæller, og særligt de, som trolddommen var gået ud over, der ubevidst tillagde heksen denne rolle ved at udlægge hendes motiver indenfor rammerne af forestillingen om de begrænsede goder.

De mange hekserisager illustrerer tydeligt det uopløselige forhold, der var mellem besiddelsen af goder og udøvelsen af gavmildhed, det være sig rituelt eller reelt. Den, der besad et stort antal goder, var nemlig også moralsk forpligtet til at dele ud til de mindre lykkelige, heri-

⁷⁸ Jens Chr. V. Johansen som ovenfor anført s. 68f.

⁷⁹ Ibid. s. 54.

blandt de omstørfende tiggere.⁸⁰ Hvis man ikke viste gavmildhed mod de fattige, kunne lykken hurtigt forsvinde. Lykken stillede krav. I et gotlandsk folkeeventyr fortælles det f.eks., at Lykken en dag kommer til tre fattige drenge, som alle hedder Per: »på må og få vælger hun den ene ud og siger til ham: »Jeg ville først have hjulpet en anden, men han har vendt sig fra mig. Så nu kommer jeg til dig i stedet (...) men husk én ting, vær altid god mod de fattige.« Med Lykken på sin side gifter da den fattige Per sig med en rig enke, alting lykkes for ham, og hans formue vokser. Men han glemmer de fattige. Lykken dukker op igen og siger: »Nu skal du få din retfærdige straf og blive fattig igen. Jeg vil hjælpe en anden, som bedre forstår at bære sin fremgang.« Herefter var Per bestandig uheldig, og han døde til sidst af sult. Hans rigdom blev en anden til del. Og dennes lykke varede til gengæld livet ud, fordi han altid var barmhjertig mod de fattige.«⁸¹

Forestillingen om, at besiddelsen af lykke og dermed også af en større andel af de begrænsede goder, end man måske kunne tilkomme, forpligtede én til at være gavmild mod tiggere og andre stakler synes at være en funktion af forestillingen om de begrænsede goder: med en sådan tankegang slap man nemlig for de sociale spændinger, som ellers let kunne opstå mellem de besiddende og de ikke-besiddende. Den, der har, deler rituellet ud til de, der intet har, men bryder man først den traditionelle kodeks og afviser tiggeren, træder misundelsen og sanktionerne i kraft. Måske viser tiggeren sig at være en heks (med mindre der er tale om en strejfer), der kan forgøre ens lykke, eller måske sørger tiggeren blot for at sætte rygter og sladder i omløb, der på samme måde kan være med til at få lykken til at vende sig fra én. Det var med andre ord noget højst virkeligt, at lykken rent faktisk kunne forsvinde, hvis man brød traditionens bud om gavmildhed og storsind. Og det, hvad enten det skete ad magisk vej eller som en følge af landsbyfællernes utilfredshed og modarbejdelse.

Et klassisk træk blandt danske bønder var faktisk den store gavmildhed, som de viste mod tiggere, der aldrig blev afvist ved bondens dør, og bondens frygt for, at afviste tiggere på en eller anden måde ville skade ham, enten på magisk vis eller helt konkret ved f.eks. at brænde gård-

⁸⁰ Denne form for redistribution er et aspekt af den moralske økonomi, som den engelske historiker E.P. Thompson har hævdet var en almindelig økonomisk adfærd i førmoderne tid, E.P. Thompson: *The moral economy of the English crowd in the eighteenth century*, Past & Present no. 50, 1971; Ibid.: *The moral economy reviewed*, E.P. Thompson: *Customs in Common*, 1991. Se også James C. Scott: *The Moral Economy of the Peasant*, 1976.

⁸¹ Kirsten Hastrup og Orvar Löfgren som ovenfor anført s. 241.

en ned ved nattetide eller bringe ond sladder til torvs om ham og hans familie. Tiggerne var nemlig farlige at lægge sig ud med, da de kom på alle gårde i omegnen og derfor kunne udbrede et dårligt rygte med lynets hast. Man burde derfor hellere holde sig på god fod med dem og ikke risikere noget. I et samfund, hvor ressourcerne var knappe og hvor velstand ofte kunne måles på størrelsen og omfanget af et veldækket bord, er det heller ikke mærkeligt, at netop maden kom til at symbolisere lykke og fremgang – og det er derfor heller ikke så underligt, at det netop var med mad, at bonden viste sit barmhjertige sindelag. I det hele taget kunne man ikke besøge en gård eller et hus uden at blive budt noget at spise, og det selv i det fattigste hjem.⁸²

Bondens adfærd

De selvkorrigerende mekanismer, der skulle opretholde ligevægten i bondekommunen, fungerede på tre forskellige niveauer: 1) den individuelle og familistisk orienterede adfærd, 2) den uformelle og uorganiserede gruppeadfærd og 3) den institutionaliserede opførsel.

1) *Den individuelle og familistisk orienterede adfærd.* En bondefamilie håndterede problemet vedr. virkelig eller påstået forbedring i sin relative position i samfundet ved hjælp af to typer af forholdsregler. Først forsøgte man at dække over de tegn på forbedring, der kunne forlede de andre til at mistænke familien for at have brudt ligevægten, og man benægtede derfor konsekvent alle udtalelser, der kunne sigte herpå. På et tidspunkt holdt denne strategi ikke længere, hvorefter man åbent indrømmede, at ens position var blevet forbedret. Samtidig forsikrede man dog alle om, at man ikke havde i sinde at udnytte denne fordel til de andres skade. Den skete skade neutraliserede man f.eks. ved at afholde store rituelle udgifter, hvis formål var at genoprette status quo.⁸³ Ved høstgildet takkede bonden sine hjælpere ved symbolsk at dele ud af sit overskud, og det samme var tilfældet ved klinegilder, møggilder og talrige andre gilder.⁸⁴

Ved den institutionaliserede »sommer-i-by-riden«, der fandt sted de fleste steder i det 18. århundrede, markerede de unge – og besiddelsesløse – karle og piger sommerens og frugtbarhedens komme ved at ride

⁸² George M. Foster fandt identiske omstændigheder i Tzintzuntzan, se *Tzintzuntzan*, s. 161ff.

⁸³ *Peasant Society and the Image of limited Good*, s. 302f.

⁸⁴ Se f.eks.: August F. Schmidt: *Nogle Arbejdsgilder i den gamle danske Landsby*, Sprog og Kultur bd. 7, 1939; *Landsbygilder*, Sprog og Kultur bd. 8-9, 1940-41 og *Gilder i Landsbyen*, Sprog og Kultur bd. 10-11, 1941-42.

rundt til gårdmændene i byen, som var rituelt forpligtigede til at traktere de unge med mad og drikke. Herved viste de besiddende deres symbolske villighed til at dele den kommende sommers lyksalighed med de besiddelsesløse og således modvirke potentiel misundelse. I Kippinge på Lolland gik de unge karle desuden rundt til hver gård og indsamlede æg – frugtbarhedens symbol – og hver gårdmand var pligtig at levere en fjerding øl sammen med ægget. Æggene blev derpå solgt og pengene brugt til øl og brændevin, »som bliver fortæret under spil og dans«. ⁸⁵ I et samfund, hvor mennesker ofte var omkring de 30 år før de fik foden under eget bord, og derfor gik som tjenestefolk til langt op i deres bedste alder, var det vigtigt, at gårdmændene tog brodden af evt. sociale spændinger og utilfredshed ved på denne måde at »dele ud« af deres goder. Frygten for misundelse og kampen for at bevare landsbyens ligevægt var med andre ord baggrunden for de mange gilder.

Bonden forsøgte, som nævnt, at dække over sin evt. succes og fremgang i frygt for, at de andre skulle opfatte hans fremgang som en trussel mod hele samfundets ligevægt, og måske var det denne frygt, der var årsagen til, at en del af meddelerne til Landhusholdningselskabets amtsbeskrivelser ikke var meget for at give oplysninger om særlig dygtige landmænd i deres områder: Vi er overbeviste om, sagde f.eks. to meddelere fra Lolland-Falster, »at netop de mænd, som vi måtte have størst anledning til at fremhæve, helst ville være sådan rosende omtale foruden«, ⁸⁶ og forfatteren til beskrivelsen over Præstø amt, O.D. Lütken, viger også tilbage for at fremhæve særlig dygtige landmænd, idet de »fleste af dem, jeg anser for de dueligste, er så beskedne og fordringsløse mænd, at de formodentlig ville give mig liden tak derfor«. ⁸⁷ Samme melding lyder fra Aalborg, hvor beskrivelsens forfatter undlader at nævne dygtige landmænd, idet »hans dom næppe ville smigre vedkommende«. ⁸⁸

⁸⁵ Ferd. P. Blidstrup: *Beretning om hvorledes Ungdommen red Sommer i By i Kippinge for 200 Aar siden*, Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog 1924, s. 40f. Flere steder i landet mente bønderne desuden, at æg besad en magisk kraft: på Hjørringegnen kunne man f.eks. forgøre en nabos køer ved at lægge et æg over stalddøren, og i det hele taget var bønderne dér på egnen meget varsomme, når de havde med æg at gøre, P. Christensen: *Bidrag til Belysning af Folketroen i Sognene omkring Hjørring*, Vendsyssel Aarbøger 1925, s. 90ff.

⁸⁶ J.P. Hage: *Nye Maribo Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhusholdningselskab*, Kbh. 1844, s. 173.

⁸⁷ O.D. Lütken: *Præstø Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhusholdningselskab*, Kbh. 1839, s. 298.

⁸⁸ C. Christensen: *Aalborg Amt beskrevet, efter Opfordring fra det kongelige Landhusholdningselskab*, Kbh. 1832, s. 130.

Det tabu, der hvilede på ros og smiger, skyldtes ikke, siger Foster, at bønderne var specielt egoistiske og selvcentrerede, men derimod at ros opfattedes som en trussel mod den, der blev rost. Den bonde, der komplimenterede en anden, gjorde sig reelt skyldig i en aggression, idet han jo fortalte den anden op i sit åbne ansigt, at denne havde noget, som han gerne selv ville have, og at den anden havde hævet sig over det punkt, der var passende og som garanterede tryghed for alle. Balancen var følgelig truet, og der var altså risiko for, at de øvrige iværksatte sanktioner imod ham, f.eks. i form af sladder, bagtalelse, social udelukkelse, mistænkeliggørelse m.m. Den roste kunne med andre ord få indtryk af, at den der roste ham, blot var misundelig og derfor potentielt kunne skade ham.⁸⁹ Derfor, siger Joachim Junge, benægtede bonden hård nakket, hvis nogen roste hans kvæg eller heste: han frygtede deres misundelse i form af onde øjne »og andet djævelskab« og »nedsætter derfor altid til det mådelige, hvad andre have ophøjet«.⁹⁰

2) *Uformel og uorganiseret gruppeadfærd*. Den »ideale bonde« stræbte efter sindsligevægt, følelsesmæssig beherskelse og han forsøgte i sin adfærd ikke at skille sig fra de andre. »Et stille, fredeligt, ubemærket liv, det er bondens lykke« fortæller Feilberg således om sønderjyden; og »ansigtet røber et sind, der kun sjældent oprøres af lidenskabens storme«, fortæller Hübertz om ærøboen, »alt hvad der møder ærøboen bærer han med en vis ligegyldighed, en art stoicisme, der holder ham lige langt fra det overdrevne såvel i glæde som i sorg«.⁹¹ I de vestjyske familier faldt det aldrig nogen ind at give hinanden hånden, »ligesom det ville blive anset for en latterlighed, hvis ægtefolk kyssede hinanden i andres nærværelse«.⁹²

I det hele taget er manglen på at vise følelser, såvel offentligt som privat, et nærmest universelt træk ved bondesamfund. Robert Redfield fandt det f.eks. i de mexicanske bondesamfund, hvor han lavede felt-

⁸⁹ *Peasant Society and the Image of Limited Good*, s. 304; Tzintzuntzan, s. 156.

⁹⁰ Joachim Junge som ovenfor anført s. 197. Ingen tesar uden undtagelser: Hübertz anfører, at det på Ærø nærmest forholder sig stik modsat: »et mærkeligt træk til ærøboens karakteristisk er hans tilfredshed med alt, hvad der tilhører ham. Hans ø er ham det dejligste land i verden, hans kone, hans børn, hans tjenestefolk, hans hus, skib, heste o.s.v., alt hvad der tilhører ham er det ypperligste i verden, og mangen én finder stor fornøjelse i at rose disse ting for alle mennesker, som ville høre derpå. Jeg har hørt en mand for fuld alvor påstå, at Ærøskøbing havde ikke sin lige i verden, »at sige som handelsstad«, føjede han til, J.R. Hübertz: *Beskrivelse over Ærø. Et historisk, topographisk Forsøg*, Kbh. 1834, s. 259.

⁹¹ H.F. Feilberg: *Fra Heden*, s. 21f; J.R. Hübertz som ovenfor anført s. 254, 257.

⁹² Palle Fløe: *Skikke og Levevis i den sydlige Del af Ringkjøbing Amt*, Samlinger til jydsk Historie og Topografi bd. 3-4, 1870-73, s. 314.

⁹³ Robert Redfield: *Peasant Society and Culture*, Chicago 1960, s. 70ff.

arbejde,⁹³ og andre har iagttaget det samme: i bondesamfundet bæres »sorg og glæde« stille siger Feilberg, og »ligeså sjældent som fortvivlelse ses ellevildhed.«⁹⁴ I Søren Vasegaards beskrivelse af livet blandt himmerlandske bønder i 1870'erne får vi et godt indtryk af denne håndskyhed overfor følelser: »Forlovede mennesker adskilte sig ikke fra andre unge mennesker i deres færd. At kærtegn af hvilken som helst art ikke kunne gives i andres påsyn følger umiddelbart deraf. På dette område herskede ligeså megen blufærdighed som på det religiøse område«. Heller ikke i forbindelse med frierier eller ægteskabsarrangement vistest der tegn på de store følelser: »både ved denne lejlighed og iøvrigt i den tid der forløb, til den unge mand havde overstået det hele, var der intet, der i brudgommens væsen forrødte »den lykkelige mand«, og det kan siges om den unge pige, at heller ikke hun var et billede på lyksalighed. Men det hørte nu ikke til god tone at bære følelser til skue, og derfor er det rimeligt, at netop denne stærke beherskelse kunne gøre et indtryk af alt andet end glæde over det, der forestod«. Under bryllupsfesten var billedet det samme: »en fremmed, som havde iagttaget parrets dans, kunne let have draget en fejlagtig slutning ved at se de nygifte danse. Det var mindst af alt et smilende par, der bevægede sig på dansegulvet. Men alvor og rettere ubevægeligheden i deres ansigts-træk og de nedslagne øjne betød aldeles ikke et ulykkeligt par. Nej, det var blot det samme som ofte før er understreget i egnens karaktertræk: ængstelse for at give anledning til bemærkninger, og så det højtidelige indtryk, som de var under ved at vide sig genstand for alle tilstedeværendes blikke. Overfor en sådan opmærksomhed hørte det ikke til god tone at demonstrere. Intet hæderligt brudepar kunne tænkes f.eks. at opmuntre hinanden ved øjekast eller et smil – det ville øjeblikkelig være bleven iagttaget og have givet anledning til stikpiller eller folkesnak. Ingen måtte kunne se på dem, at de holdt af hinanden. (...) Det almindelige billede hin tids ægteskaber frembød i sognet var altså præget af en lidenskabsløs ro og et selvfølgerigt følgeskab i arbejdet til værn om fælles interesser, som tilværelsen naturligt havde givet ægtefolk. Overfor andre lagde ægtefolk ikke noget udslag af ømme følelser eller gensidig tilbøjelighed til skue. Jeg tør rolig påstå, at intet barn der voksede op i sognet i disse år, nogensinde har set forældrene kysse hinanden eller på anden måde at lade børnene forstå, at de havde mere til overs for hinanden end to hvilke som helst andre mennesker, der færededes sammen i det samme hus«. ⁹⁵

⁹⁴ H.F. Feilberg: *Fra Heden*, s. 21.

⁹⁵ Søren Vasegaard: *Fra Klejtrup Sogn. Bidrag til Belysning af himmerlandsk Bondekultur i 70'erne*, Kbh. 1925, s. 140f, 160, 170f.

Fra barnsben lærte almuen altså at beherske alle følelser – sorg og vrede såvelsom glæde og lykke – dels af frygt for at blotte sig og give anledning til folkesnak og sladder, men også for at gardere sig mod misundelse og potentielle fjender. Idealet var det stille og rolige, lidenskabsløse liv, hvor alle gøremål udførtes mekanisk og hvor store følelsesmæssige udsving betragtedes som upassende. Årsagen hertil skal nok søges i den omstændighed, at bonden, hvis han på en eller anden måde kom til at lægge sig ud med landsbyfællerne, måtte sikre, at ingen havde »noget« på ham, at ingen virkelig kendte ham. Når mennesker er usikre og på vagt over for hinanden, blotter man sig ikke, man viser ikke sine sande følelser, men spiller derimod under dække og foregiver, at man har styr på tingene. Det var med andre ord en måde at sikre en form for »indvendig« anonymitet i et samfund, hvor virkelig anonymitet ikke var mulig – og heri bestod bondens tryghed i et fællesskab, hvor alle vogtede på alle, og hvor ingen måtte slippe afsted med at tage en større bid af kagen end de kunne tilkomme.

Foster udkaster endda den hypotese, at de fænomener, der særligt foruroliger folk, aldrig benævnes direkte, men kun omtales ved hjælp af eufemismer, idet folk viser tydelig utilpashed ved at tale åbent om de emner, der forstyrrer illusionen om et egalt samfund: i den mexicanske landsby Tzintzuntzan omtaltes rige bønder f.eks. aldrig som »rige«, men derimod som »bedre forsynede«, og dette træk kan faktisk også findes blandt danske bønder.⁹⁶ Herhjemme brød bønderne sig heller ikke om at tale om »farlige ting« – særlig ikke de ting, der vedrørte økonomiske anliggender – direkte, de blev derimod omskrevet og gjort »ufarlige« ved hjælp af eufemismer. Dette kunne f.eks. ske ved hjælp af talemåder og ordsprog, som ofte brugtes til at sige noget kritisk på en upersonlig måde. Ved at udtrykke misbilligelse på en indirekte måde trak de brodden ud af kritikken og gjorde dermed en potentiel aggressiv respons mindre sandsynlig.⁹⁷ Det gjaldt om for enhver pris at undgå åben konflikt.

Gårdnissen var f.eks. udtryk for en sådan eufemisme. Han var ikke blot en mytologisk karakter i det mylder af mærkelige væsener, som indgik i bondekommunens metafysiske persongalleri, men også et eufemistisk begreb, idet hans navn anvendtes som en omskrivning, der, indenfor rammerne af de begrænsede goders univers, kunne forklare lykke og ulykke, velstand og armod. Udtryk som »det har nissen taget« eller »nissen flytter med« er sådanne eksempler på, at nissen brugtes i for-

⁹⁶ *Tzintzuntzan*, s. 137.

⁹⁷ James Obelkovich: *Proverbs and Social History*, Peter Burke & Roy Porter (eds.): *The Social History of Language*, Cambridge 1987, s. 47.

klarende øjemed. Ved at bruge nissen som forklaringsramme, friholdt den enkelte sig selv for skyld: var en gårdmand blevet velstående og derved havde brudt den traditionelle balance og frataget de andre noget af deres goder, kunne det forklares med, at det var nissens skyld. I Jylland hed det sig f.eks., at formuende gårdmænd gerne havde mere end én nisse på gården, og fra Sydsjælland fortælles det, at »når en mand blev velhavende, mentes det, at grunden måtte være den, at han holdt sig gode venner med nissen, der opholdt sig i stalden, i laden eller på loftet«. ⁹⁸

Det var nissen, der havde stjålet foderet fra naboens gård, eller det var nissen, der bragte lykke eller det modsatte til gården: »I Tyrsting ved Nr. Snede boede der en mand, der havde en nisse i sin lade. Denne nisse passede kvæget og stjal foder hos naboerne om natten, så bonden havde de fedeste kreaturer i byen«. ⁹⁹ Ét af de store problemer for 1700-tallets bønder var at skaffe tilstrækkeligt med vinterfoder til dyrene, og der findes et utal af beretninger om, hvorledes dyrene helt afkræftede blev slæbt ud af staldene om foråret. De var ofte så udhungrede, at de ikke kunne stå på deres ben. Men ikke hos bonden i Tyrsting. Hvorfor? Jo, det måtte have en overnaturlig forklaring, og hvis man ikke direkte ønskede at beskyldte gårdmanden i Tyrsting for tyveri eller trolddom, så måtte det jo have været nissen, der var på spil. Gårdmandens velstand bliver med andre ord forklarlig i lyset af nissens gerninger, og forklaringen holder sig tillige inden for den konkrete og situationsbundne tænkemådes forestillingsverden. Meget sigende beretter hovedparten af de danske sagn om nisser, at nissen først og fremmest holdt til i stalden, hvor den hjalp til med at røgte kreaturerne. ¹⁰⁰

Nissen symboliserede på flere måder de normer, der herskede i den traditionelle verden: hvis man ikke var gavmild mod nissen og gav ham grød med smørklat, gjorde han en ulykke ved gården og fratog gårdens lykke. Sammenligningen med heksene ligger her lige for. Hvis man på den anden side var gavmild mod ham, hjalp han og bragte lykke til gården. Men det var – vel at mærke – en lykke, som han stjal fra de andre gårde. ¹⁰¹ Lykken blev altså ikke udvidet, men kun omfordelt.

⁹⁸ H.F. Feilberg: *Nissens historie*, Holstebro 1979, s. 48; J. Olsen: *Fra Sydsjælland. Barndomsminder fra Bakkebølle ved Vordingborg*, Kbh. 1914, s. 21.

⁹⁹ J.M. Thiele: *Danmarks Folkesagn bd. 2*, Kbh. 1968, s. 212f.

¹⁰⁰ H.F. Feilberg: *Nissens historie*, som ovenfor anført s. 51.

¹⁰¹ Feilberg mener, at sagnene om nisser, der stjæler kreaturfoder fra nabogårdene hører til blandt de mest udbredte i Danmark, og »reglen er, at Nis stjæler til de mænd, der behandler ham pænt og giver ham hans ret, mens han bærer bort fra dem, hvor han forsømmes«, *Nissens historie*, s. 54f.

En stor del af de folkelige fortællinger om nisser rummer da også beretninger om, hvorledes den enkelte nisse stjal fra de andre. Men så længe hver gård havde en nisse, og så længe de var lige gode om at stjæle fra hinanden, opretholdtes den traditionelle fordeling af lagkagen, og status quo blev bevaret.¹⁰²

I et samfund, hvor goderne betragtes som begrænsede og hvor ros opfattes som en aggression, udvikler der sig en bestemt måde at bruge sproget på. Den enkelte skal, såvel i tale som i gerning, passe på ikke at overskride grænsen for, hvad man kan sige og gøre uden at blive mistænkeliggjort. Kendt er det f.eks., hvorledes de personer, som i et ufor-sigtigt øjeblik truede andre med en ulykke eller anden dårligdom, risikerede at blive opfattet som hekse, idet selve truslen blev betragtet som skadevoldende. Dette overgik f.eks. den vestjyske bonde Mads Nielsen i 1726, da han blev anklaget for trolddom, idet han havde lovet en anden en ulykke, og da denne anden dagen efter uheldigvis blev ramt af lam-melser, var Mads Niensens skæbne i landsbyboernes øjne beseglet. Den lokale herredsret formanede ham da også klogeligt til aldrig oftere at true nogen med en ulykke. Det var ganske enkelt for farligt at bruge præcist dette udtryk, som i den folkelige forestillingsverden var direkte forbundet med trolddom og kogleri.¹⁰³ Det talte ord – og da særligt den eksplicite formulering af begrebet ulykke – indeholdt i sig selv den kraft, som kunne bringe folk i vanskæbne, ligesom bønnen f.eks. forle-nede de ord, som den indeholdt, med en særlig magisk kraft, der hav-de konkret, fysisk virkning.¹⁰⁴ Og truslen var bønnens direkte modstil-ling, og lige så virksom som denne.

Man gjorde altså klogt i at vare sin mund! Man måtte ikke true, men man måtte heller ikke rose, og derfor udviklede der sig i bondesam-fundet et sprog, som vi kan betegne som »defensivt«: ved hjælp af eufe-mismer og litoter tog man brodden af det talte ords evt. farlige impli-kationer. En litote er den grammatiske betegnelse for den type kom-munikation, hvor man bekræfter et udsagn ved at benægte det modsat-te: f.eks. »det er ikke så ringe« eller »det er ikke så galt« osv. På denne måde lykkedes det at sige noget fordelagtigt uden at fremkomme med den farlige ros, der kunne risikere at blive misforstået.

Et bryllup i landsbyen kunne f.eks. være en sådan »farlig« ting at omtale, idet der her dannedes en ny alliance, som kunne true byens så

¹⁰² Se f.eks. de jyske nissefortællinger, som Evald Tang Kristensen har udgivet i *Jyske Folkesagn samlede af Folkemunde*, Kbh. 1876, s. 63-76.

¹⁰³ N. Overgaard som ovenfor anført s. 161 og 169.

¹⁰⁴ Karsten Sejr Jensen som ovenfor anført s. 86.

højt begærede ligevægt, og ikke alene var det »farligt«, men alliancen blev også fortiet så længe som muligt: »Når folk skulle giftes, hed det i reglen, at de skulle »have gilde«, fortæller skolelærer Lomholt om 1800-årenes Nørre Broby, »når et par unge folk blev »gode venner«, holdtes det i ældre tid så vidt muligt hemmeligt, og den skik at veksle ringe brugtes ved midten af det nittende århundrede ikke blandt bønder, i hvert fald ikke i Nørre Broby sogn«. ¹⁰⁵ Fra 1800-årenes Vestjylland fortælles det i overensstemmelse hermed, at »som bekendt holde bønderne forlovelser hemmelige«. ¹⁰⁶

Hvis bonden på nogen måde forsøgte at forbedre sin givne status og position, og dermed true landsbyens stabilitet, ville de uformelle og sædvanligvis uorganiserede sanktioner blive sat i kraft. Disse sanktioner tog sædvanligvis form af sladder, bagtalelser, karaktermord, hekseri eller trussel om forgørelse og af og til direkte fysisk aggression. De negative sanktioner var ikke et resultat af formelle beslutninger, taget af fællesskabet, men de var mindst lige så effektive, som var de autoriseret ved lov. Faktisk var bekymringen om den offentlige mening et af de mest slående karakteristika ved de traditionelle bondesamfund. ¹⁰⁷

Resultatet af disse bekymringer blev uvilkårligt, at bønderne var utroligt optagede af deres ære og omgående krævede æreoprejsning, hvis nogen var gået dem for nær. Fornærmelserne hørte ofte til inden for småtingsafdelingen: en mand havde i fuldskab kaldt en anden for en skælm, en kvinde havde beskyldt en anden for tyveri af en økse, og helt barokt virker det, når en tjenestekarl, som tilfældet var det med Hans Rasmussen i 1820, stævnedes en flok kammerater, fordi de i et muntert lag havde kaldt ham en tyv, da han kom til at tage noget øl fra sin sidemandes bæger. Kammeraterne måtte siden i den lokale forligelseskommission erklære, at ordene var faldet i overilelse, og at de på ingen måde skulle være til skade for Hans Rasmussens rygte. De måtte desuden gå ind på, at deres erklæring blev oplæst ved det lokale kirkestævne, således at alle kunne få besked om sagens rette sammenhæng. ¹⁰⁸

Men uanset hvad, sagerne vedr. ærekrænkelser gik ofte til den lokale ret. I retten blev der næsten altid indgået forlig, hvor den forulempede part omgående modtog en undskyldning af den indstævnedes, der i højtidelige toner genkaldte alle sine ord, erklærede dem for døde og

¹⁰⁵ M.J. Lomholt: *Bidrag til Nørre Broby Sogns Historie*, Nyborg 1918, s. 110.

¹⁰⁶ Palle Fløe, som ovenfor anført, s. 302.

¹⁰⁷ *Peasant Society and the Image of Limited Good*, s. 305.

¹⁰⁸ Lotte Dombrowsky: »*Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...*«, Odense 1985, s. 141f.

magtesløse og måske bødede én mark eller skilling til sognets fattigkasse. Sagerne blev med andre ord sjældent ført til doms, idet det var tilstrækkeligt for den forurettede part at modtage en offentlig undskyldning, således at alle kunne vide, at hans ære var blevet genoprettet. Konsekvensen af denne idelige procesførelse blev, at de bønder, som ikke tog selv den mindste krænkelse til retten, uvilkårligt måtte opfattes som skyldige i den påståede anklage, også selv om anklagen var fremsagt i et beruset øjeblik.

I de tilfælde, hvor ærekrænkelserne ikke gik til retten, kom det i stedet til korporligt slagsmål. Der skulle ikke megen anledning til, før bønderne i det traditionelle bondesamfund kastede sig ud i et rask håndgemæng, og der synes heller ikke at have været tale om nogen social stratificering, således at de mere velhavende ikke sloges, men overlod dette til de socialt dårligere stillede. Tværtimod. Alle synes at have slået på tæven i det 18. århundrede og tidligere.¹⁰⁹ I et samfund, hvor individerne ikke var forvænt med at argumentere med ord, og derfor heller ikke forstod at formulere sig særligt præcist eller overbevisende, måtte det komme til slagsmål, når formuleringsevnen hindrede videre argumentation. Når nogen gik ens ære for nær, var der ikke nogen vej uden om de »håndfaste« argumenter, når ære og mandighed skulle forsvares. Slagsmål var i så høj grad en fast bestanddel af hverdagens rutine, at den, der afveg herfra, sandsynligvis mistede anseelse og dermed også ære og mandighed. Slagsmål og fysisk vold blev derfor uvilkårligt en del af børnenes sociale indlæring i bondesamfundet.

Lars Nielsen fortæller om sine drengear omkring år 1800, at byens drenge, der fungerede som byhyrder, jævnligt skulle aflægge rapport for oldermændene om markfredens overholdelse: »Når man skulle fortælle oldermændene, hvis kvæg der havde overtrådt bestemmelserne om markfred, kunne det ske, at drengene angav hinanden, måske forkert, blot for at få hævn. »Forhøret« blev nu fortsat, og vidnerne blev afhørte og under tiden modsagte, indtil oldermændene afsagde sin kendelse. Når ingen havde mere at »anbringe«, blev retshandlingen sluttet. Men Per, som tørstede efter hævn, fordi Rasmus havde løjet ham på, fik fat i kludene på sin modstander, og de sloges så dygtigt, indtil en af mændene skilte dem ad. Denne skik at slå sig til rette, havde drengene lært af mændene, som jævnlig brugte den samme rettergang i mindre tvistigheder«,¹¹⁰ og hvordan skulle det også have kunnet være anderledes i et

¹⁰⁹ Peter Henningsen: *Niels Juel og almuens på Tåsinge 1714-66*, Svbg. 1993, s. 55-61.

¹¹⁰ Anton Nielsen: »Gamle Nielsen«, en kulturhistorisk Selvbiografi fra 1799 til 1888, opskrevet af Anton Nielsen, Odense 1888, s. 25, 34.

samfund, hvor verbale færdigheder ikke var i høj kurs, og hvor mandighed og ære målttes ved fysisk kraft, som f.eks. ved at løfte om kap med melsække, korntønder o. a. Under hovarbejdet, hvor mange unge fra flere sogne mødtes, dystedes der tit og ofte på denne måde, og »mangen en brav bondekarl og arbejdsmand, (blev) fristet over sine kræfter og fik ved samme arbejde det, som de siden havde men af al deres øvrige levetid«, fortæller f.eks. Søren Pedersen fra Havrebjerg i sine optegnelser. Den megen konkurreren skyldtes, ifølge Søren, at »da man endnu i disse rå tider ikke agtede på andet end det udvortes pral og stolthed og den karl, som under sligt arbejde kunne således overse sin ringere medarbejder, gjorde sig til her af, som han kunne have udført en berømmelig heldedåd, og den fornærmede måtte endda underkaste sig alle de forhånelser, som hans fornærmer ville gøre ham«. ¹¹¹

Den konstante bekymring for, hvad de andre tænkte om én, førte også til, at bonden og bondefamilien stræbte efter enshed i alt fra væremåde til klædedragt, fra boligindretning til dyrkningsmetoder, da det gjaldt om aldrig at skille sig ud fra de andre. Derfor anlagde sjællandske tjenestekarle og tjenestepiger hollandsk dragt, når de tog tjeneste på Amager, og aflagde den atter, når de vendte tilbage til Sjælland, ¹¹² og derfor havde de unge ærøboere en »afstikkende dragt« og »et forvendt mål«, når de kom hjem fra tjeneste på Als eller i det øvrige Slesvig, en forvendthed som dog hurtigt aflagdes »blot for at passe sig på ny ind i den gamle slendrian«. ¹¹³ Men her var der reelt ikke tale om nogen valgmulighed for de hjemvendte. Hvis de ville accepteres af deres gamle fæller, havde de værsø atter at anlægge den dragt og de manerer, som de havde haft, da de i første omgang forlod hjemstavnen. Hvis de ikke atter indpassede sig i konformiteten ville konsekvensen blive sladder, bagtalelse og evt. social udelukkelse.

Den sjællandske husmandskone Karoline Graves fortæller da også om bondelivet i 1800-tallets begyndelse, at »dengang var det helt nødvendigt at rette sig efter »som andre brugte det«. Derfor var der også næsten ens indrettet alle steder i boligerne, klæder, køretøjer og alt andet skulle også rette sig efter »som andre havde det«. At afvige derfra, at ville være fornem, var næsten en hel skamplet«. ¹¹⁴ Modviljen mod selv at skille sig ud førte også til, at man nærrede uvilje mod dem, der var

¹¹¹ Karen Schousboe, som ovenfor anført s. 22.

¹¹² Kai C. Uldall (udg.): *Tilstanden i Københavns Amt ved Aar 1740*, Årbog udg. af Historisk Samfund for Københavns Amt 1918, s. 45f.

¹¹³ J.R. Hübertz, som ovenfor anført s. 256f.

¹¹⁴ Karoline Graves. som ovenfor anført s.124.

anderledes. Det skete f.eks. i begyndelsen af 1700-årene for bondesønnen Rasmus Stage fra Ærø, der havde bogligt nemme og derfor hellere ville på latinskole end ud og tjene bønder. Han ville ikke, »som et fattigt barns vilkår på landet dog gemenlig bringer med sig, få det i mit sind at lade mig bruge til bondetjeneste og grov gerning, som dog alle, helst mine egne, ville (have) haft, og fordi det ikke skete, undrede (de) sig højlige derover og snart hadede og avindedes på mig derfor med megen spotten og deslige«. ¹¹⁵ Det var også uviljen mod »de anderledes«, der fik det sene 1800-tals bondeungdom til at rynke på næsen ad de karle og piger, som havde været på højskole: »når adskillige højskoleelever fik ord for at være vigtige eller »fornemme«, skyldtes det ofte kun, at de havde interesser, som de fleste af deres standsfæller ikke forstod«. ¹¹⁶

3) *Den institutionaliserede adfærd*. Blandt de mekanismer, der enten skulle sikre eller evt. genoprette en opstået ubalance, var de store udgifter til rituelle eller ceremonielle handlinger, som var så almindelige i bondesamfundet. Ved enhver større begivenhed, f.eks. barsel, trolovelse og bryllup, holdtes der store sammenkomster – til bryllupper var deltagerantallet ofte op til 300-500 – og der blev konsumeret uhyrlige mængder af mad og drikke: »ved gilder, som ved barnedåb og bryllup, hersker ofte en overdådighed, der langt overgår bondens evner«, hedder det f.eks. fra Møn i 1824, og det siger sig selv, at de ceremonielle udgifter til disse ufravigelige forpligtelser må have tæret alvorligt på den enkelte bondefamilies produktionsoverskud og dens evne til at foretage evt. investeringer i bedriften. ¹¹⁷ Fra Vestjylland fortælles det i 1800-årene, at der findes mange gårdmænd, for hvem det kniber at afholde udgifterne til de mange gilder, »men det får ikke hjælpe, de må med lige så vel her, som når en af deres bekendte giver en punsch på markedet; de må da traktere med en igen«. ¹¹⁸ Investering og akkumulation af kapital var da heller aldrig på tale. Tværtimod gjaldt det om at hindre en sådan akkumulering, da den mærkbart kunne forrykke status quo. De mange ceremonielle handlingers funktion var således at hindre en akkumulering af økonomisk kapital og, i fald en sådan allerede var sket, at sørge for at den blev »tilbageleveret« til fællesskabet via alles deltagelse i ceremonien.

¹¹⁵ Bjørn Kornerup (udg.): *Præsten Rasmus Jensen Stages Selvbiografi*, Kirkehistoriske Samlinger, 6 rk. 2. bd., 1936-38, s. 380.

¹¹⁶ Fridlev Skrubbeltrang: *Da staar en ny Tids Bonde*, Kbh. 1948, s. 68.

¹¹⁷ Johan Paludan: *Forsøg til en antikvarisk, historisk, statistisk og geographisk Beskrivelse over Møen bd. 2*, Kbh. 1824, s. 274.

¹¹⁸ Palle Fløe, som ovenfor anført s. 311.

Når man tager i betragtning, at der i en given landsby måske fandtes 20 gårde og 10 husmandssteder – eller 30 familier, der alle deltog i de samme ceremonier, dels via fællesskabet i landsbylauget (gårdmændene) og dels via slægtsrelationer mellem gårdmændene og husmændene (hvilket sædvanligvis var tilfældet) – og som var ceremonielt forpligtede til at festligholde barsler, dåb, bryllupper og til dels begravelser for alle gildelaugets og slægtens medlemmer, ja så blev det til et ganske stort antal festligheder i løbet af et enkelt år. Foruden gildelaugets medlemmer, der alle boede indenfor fællesskabets fysiske rammer, kom jo slægten, der kunne være spredt ud over mange omkringliggende landsbyer og sogne. De store bryllupper varede, som tidligere nævnt, i 3-4 dage og havde flere hundrede deltagere. Det var ingen ringe udgift, heller ikke selvom der var tradition for »føring«, »send« eller »skikning«, altså at gæsterne bidrog til spisningen med forskellige typer fødevarer, f.eks. smør, ost, ænder, gæs osv. Hvor meget et bryllup kunne koste, får vi en idé om fra bonden Søren Pedersens levnedbeskrivelse, hvor han fortæller, at »i stedet for et stort bryllup med mange snese mennesker i flere dage, som ellers til denne dag var meget brugelig (1810), blev os givet 200 rd. i rede penge og dernæst en ko, fem får, en kakkelovn, en seng med sit hele tilbehør i fuld stand, en skøn del linned, noget hør, overflødig gangklæder, kostbare, kønne og gode, og en stor messingbeslagen egekiste foruden 50 rd. i penge, som hjælp til ildkar og deslige«. ¹¹⁹ Men det var ikke kun ens eget bryllup, der kostede penge, det kostede som bekendt også at deltage i andres: Hans Chr. Andresen, der var gårdmand på Broagerland i Slesvig, deltog f.eks. i årene fra 1834 til 1869 i ikke mindre end 176 bryllupper, hvilket altså vil sige ca. fem om året. Dette kostede ham ialt den nette sum af 757 mark og 104 skinker. ¹²⁰

Ved et bryllup dannedes en ny social enhed i landsbyen – en ung mand eller kvinde flyttede ind på en gård, hvor de gamle enten var døde eller var gået på aftægt. I de tilfælde, hvor en ung mand giftede sig til en gård, samt i de situationer, hvor sønnen efter et bryllup overtog gården efter faderen, opstod en potentiel trussel mod landsbyens etablerede ligevægt: ville den nye mand overholde landsbyens vedtægter og medvirke til at opretholde status quo? Eller ville han gå nye veje og destabilisere samfundet? Den første måde at afbøde den potentielle trussel på fandt sted ved bryllupsceremonien, hvor det unge pars foræl-

¹¹⁹ Karen Schousboe (udg.): *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839)*, Odense 1983, s. 135.

¹²⁰ Hans Schultz Hansen: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Haderslev 1994, s. 17.

dre betalte deres rituelle skyldighed til lauset ved at invitere alle. I Nordsjælland ritualiserede man ligefrem bryllupsmiddagen på den måde, at det var brudgommens familie, der opvartede gæsterne, mens de selv spiste til sidst: »på bryllupsdagen tilfalder det og alle husets folk og brudeparrets pårørende at gøre opvartning; og retterne frembæres altid efter en vis orden: det første og øverste fad af brudgommens moder, det andet af brudens, det tredje af brudgommens søster, og det fjerde af brudens, og således gradvis«. På denne måde markerede familien på symbolsk vis sin villighed til fortsat at tjene fællesskabet og vise, at den nye ægteskabsalliance ikke udgjorde nogen trussel mod byens sociale balance.¹²¹ Et lignende fænomen kendes fra Vestjylland, hvor gæsterne på brylluppets andendag blev opvartet af bruden, som om morgenen skænkede kaffe for alle gæsterne, mens man på trediedagen blev opvartet af begge de nygifte.¹²²

Samtidig var det vigtigt, at brylluppet ikke adskilte sig fra landsbyfællernes bryllupper, det måtte hverken være prægtigere eller ringere end de andres. Først og fremmest måtte man nemlig undgå sladder og misundelse, såvel den direkte som den indirekte. Det første klarede man ved ikke at holde et så overdådigt bryllup, at nogen skulle få ondt af det, og fællesskabet under festens forberedelse og afvikling betød, at landsbysamfundet i praksis havde en vis social kontrol med sine medlemmer: »Fra egn til egn blev festen fejret temmelig ens, så den værste kappestrid og misundelse kunne undgås. Hvad man ydede til gildesgården i form af arbejde og penge, kunne man selv vente at få tilbage, når man selv skulle holde stor fest, så man mistede ikke noget. De professionelle festskabere – kokekonen og skafferen – vidste hvor meget man behøvede af mad og drikkevarer, men samtidig fungerede de også som »kontrollører«, der sørgede for, at traditionen fortsatte og festen blev fejret, som man plejede: »og alt skulle ordnes efter en ganske bestemt regel: retterne og deres antal var altid ens, drikkevarerne de samme ved alle bryllupper, og »kokkekonen«, som hun kaldtes, vovede ikke at gøre den mindste forandring end ikke ved pynten på bryllupskagerne, for ikke at opvække misundelse. Det vågedes der strengt over«. ¹²³

Den indirekte misundelse, dvs. den misundelse, der kunne opstå blandt de øvrige som et resultat af utrygheden ved den nye alliance og den akkumulering af økonomiske og materielle »goder«, som herved

¹²¹ Joachim Junge som ovenfor anført s. 165.

¹²² Palle Fløe, som ovenfor anført s. 304f.

¹²³ Annikki Kaivola-Bregenhøj: *Bondebryllup*, Kbh. 1983, s. 38.

fandt sted, afværgedes ved at bruden kastede penge i grams efter vielsen, således som det var tilfældet i Nørre Broby på Fyn. Herved markerede bruden på symbolsk vis, at hun ville dele sine ny erhvervede goder med de øvrige, og at de derfor ikke havde nogen grund til at være misundelige.¹²⁴

Det kunne også ske, at de bedre stillede bønder ligefrem var sædvanemæssigt forpligtede til at bidrage til de dårligere stilledes ægteskabsalliance. Dette var f.eks. tilfældet på Møn, hvor nygifte småfolk havde en traditionel ret til at køre omkring på hele øen og modtage sædekorn af de bedre stillede gårdmænd. Enhver bonde gav da et sådant par noget rug, byg, malt eller ærter og af og til også noget fint hvedebrød: »en sådan omrejsende ægtemand kunne mange gange bringe 10 à 20 tønder forskellige kornvarer hjem, en betydelig hjælp til husholdnings- og agerdyrknings begyndelse, men og en ikke ubetydelig årlig udgift for jordbrugerne«. ¹²⁵ Det samme fænomen kendes fra det sydlige Sverige, hvor det var meget udbredt i det 19. århundrede under betegnelsen fästmögång, da det her først og fremmest var bruden, der tog på rundtur til gårdene. Etnologen Gunilla Kjellman mener i øvrigt, at denne form for brudegave var særlig fremtrædende i regioner med en stor social skæveling, mens den var ukendt i mere økonomisk homogene samfund.¹²⁶ Det var store udgifter, som gårdmændene måtte punge ud med i de områder, hvor der var fästmögång, men til gengæld bevarede de balancen i bondekommunen og sørgede for, at ingen faldt for meget »tilbage«, således at misundelse og splid kunne opstå. Det var med andre ord et system, der tog fra de rige og gav til de fattige.

Held og lykke

Principielt kan intet individ i et samfund, der er præget af forestillingen om de begrænsede goder, få fremgang, medmindre det sker på bekostning af andre, og dette er tilfældet, så længe vi taler om landsbyen og dens ressourcer som et lukket system, dvs. så længe landsbyen og dens jorder ligger i dyrkningsfællesskab. Men den traditionelle bondelandsby havde adgang til andre systemer, og et individ kunne derfor opnå acceptabel økonomisk fremgang, når blot kilden til fremgangen eksi-

¹²⁴ M.J. Lomholt, som ovenfor anført s. 113.

¹²⁵ Johan Paludan, som ovenfor anført s. 279; B.C. Sandvig: *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over øen Møn*, Kbh. 1776, s. 9.

¹²⁶ Gunilla Kjellman: *Bröllopsgåvan. En etnologisk studie av gåvoekonomi*, Lund 1979, s. 105-129.

sterede udenfor landsbyens lukkede system. Succes, der var opnået på denne måde, blev ikke set som en trussel mod fællesskabet – selvom den nok var misundt – da den ikke medførte noget tab for landsbyens egne indbyggere. Men en sådan form for succes måtte stadig forklares på en måde, så man forstod det.¹²⁷

Sæsonbetinget migration til andre områder kunne være en sådan måde at opnå acceptabel fremgang på. Mange vestjyske karle tog i det 18. århundrede f.eks. til Fyn om vinteren for at tærskes, mens andre drog til Slesvig, mange ærøboer drog i det 19. århundrede til Als og Sundevad for at arbejde på teglværker eller tage tjeneste hos sønderjyske gårdmænd, og de sydvestjyske pottébønder og hølésmede drog landet rundt – også til Slesvig og Holsten – for at afsætte deres produktion. I det hele taget var der en stor migration af handelsfolk og tjenestefolk i det 18. og 19. århundredes Danmark. Når de vendte hjem fra deres ture, medbragte de økonomisk kapital, der var opnået udenfor det hjemlige fællesskab, og ville tilfældet, at de medbragte så meget kapital, at de kunne kaldes for velstående, ja så var det acceptabelt, da deres fremgang ikke var sket på bekostning af deres hjemlige fæller.¹²⁸

Når medlemmer af det traditionelle bondesamfund pludseligt, og på en ifølge gængse forklaringsmodeller uforklarlig måde, havde opnået en større andel af goderne, end de tidligere havde besiddet, fandtes der groft sagt tre måder at forklare den uventede succes og berigelse på. Den var f.eks. sket: 1) på bekostning af landsbyfællerne via krænkelser af deres rettigheder eller 2) ved at »tappe« fremmede og uvedkommende kilder til velstand på ærlig eller uærlig vis og/eller 3) ved at »tappe« fremmede og uvedkommende kilder til velstand ved hjælp af »held« eller magiske midler.¹²⁹

Handels- og arbejdsvandringerne var nemlig blot en variant over et andet og mere dybtgående tema i den traditionelle bondekultur: spørgsmålet om held og lykke. Velstand, der var erhvervet andre steder fra, eller velstand, der var erhvervet som et resultat af held og lykke, var de eneste socialt acceptable måder at opnå en større andel af »det gode« på i det traditionelle bondesamfund.¹³⁰ Hvis en person i landsbyen pludselig opnåede en ellers uforklarlig stor andel af de fælles goder,

¹²⁷ *Peasant Society and the Image of Limited Good*, s. 306.

¹²⁸ Almindeligvis var det nok kun sjældent, at man hjemførte store kapitaler på denne måde. Men det ændrer ikke ved det principielle heri.

¹²⁹ George M. Foster: *Treasure Tales, and the Image of the Static Economy in a Mexican Peasant Community*, *Journal of American Folklore* vol. 77, 1964, s. 43.

¹³⁰ Om begreberne lykke og ulykke, se Gustav Henningsen: *Heksejægeren fra Rugård*, Herning 1991, s. 20-23.

var det derfor ikke usædvanligt, at man tilskrev det opdagelsen af en skjult skat eller evt. personens indgåelse af en pagt med djævelen.¹³¹ Om et særlig velhavende sogn i Salling hed det f.eks., at bønderne på magisk vis havde fundet en skat, som med ét slag havde gjort hele byen rig, og om en velhavende gårdmand på Als fortaltes det, at han havde fundet en skjult skat. I Jylland fortaltes det om tøjkræmmeren Christen Linde, der blev en hovedrig mand og kom til at eje flere hovedgårde, at årsagen til hans rigsom skyldtes, at han engang ved et lykketræf var faldet over et andetrug af guld, som han efterfølgende lod hugge op og omsætte i penge.¹³² Held i spil kunne også forklare ellers uforklarlig velstand: da bonden Christen Jacobsen i 1792 var i stand til at købe den jyske herregård Hegnet, tilskrev bønderne det, at han havde vundet over herremanden i kortspil: han spillede »så længe styrvolt og trekort med sin husbond, til denne intet ejede og måtte sælge gården til Christen Jacobsen, som nu ejer over en tønne guld, mens den forrige ejer lever i stor usselhed«. ¹³³

Fortællinger om held i spil, skjulte skatte og djævelpagter var alle udtryk for én og samme forestilling om, at fremgang aldrig nåedes som et resultat af hårdt arbejde og driftighed, men derimod som en følge af rent og skært held og en gunstig skæbne. Bondens erfaring viste jo netop, at selv nok så hårdt arbejde ikke hjalp stort, med mindre han var heldig eller havde velgørere blandt »de store«. ¹³⁴ Oplysningsmanden Christian Garve hævdede f.eks., at bøndernes velstand kun sjældent kunne forøges ved hjælp af flid og dygtighed. Det kunne den derimod ved hjælp af et gunstigt forhold til godsets ridefoged, som ofte kunne være fristet til at have favoritter blandt fæsterne og derfor »overse med nogle personer og familier mere end de burde, enten fordi de have nydt høflighedsbevisninger af dem, eller fordi de leve med dem i mere fortrolighed, og derimod ved enhver given lejlighed at trykke andre, som de tro sig fornærmede af.« ¹³⁵

Bønder var meget opmærksomme på, om det var muligt at skaffe sig patroner og velgørere blandt »de store«. Man kunne f.eks. lade fogeden optræde som gudfader ved dåben, hvorved et rituel slægtsskab grund-

¹³¹ Se f.eks. Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkesagn samlede af Folkemunde*, Kbh. 1876, s. 255-295 (Hexeri og Fanden) og s. 299-335 (Skatte, varsler og blandede Sagn).

¹³² Gorm Benzons: *Sagnenes Danmark: Vestjylland*, 1984, s. 103f.

¹³³ J.M. Thiele: *Danmarks Folkesagn bd. 1*, Kbh. 1968, s. 287 og 289; C. Behrend: *Laurits Engelstofts Rejseiagttagelser i Jylland i Aaret 1805* som ovenfor anført s. 55.

¹³⁴ *Peasant Society and the Image of Limited Good*, s. 306f.

¹³⁵ Christian Garve: *Bøndernes Karakter og deres Forhold til Jorddrotten og Regjeringen*, Kbh. 1787, s. 61 og 69.

lagdes, man kunne lade sit drengbarn opkalde efter højerestående personer, hvis venskab man ønskede, eller man kunne evt. invitere dem med til familiens højtidsfester og lade dem sidde til højboards osv. Ifølge traditionen havde mølleren i Dunkær mølle på Ærø ladet sin ældste søn opkalde efter hertug Philip Ernst for at indynde sig hos fyrsten og få privilegium på mølleriet. Hvad enten historien er sand eller ej, hed den ældste søn faktisk Philip Ernst og en anden søn hed Johan Christopher efter amtsforvalteren, der i 1722 også havde båret ham til dåben. En datter fik desuden navnet Agnes Hedvig efter hertuginde.¹³⁶

Lykken, skæbnen og de begrænsede goder

Der kan ikke herske nogen tvivl om, at bondens kognitive orientering, og den adfærd der fulgte heraf, var tæt forbundet med den økonomiske virkelighed i det traditionelle bondesamfund. Store rituelle udgifter var f.eks. essentielle, når ligevægten mellem bondesamfundets medlemmer skulle opretholdes, da de jo garanterede sikkerheden for alle på grund af den indbyggede gensidighed. Faktisk var akkumuleringen af den kapital, som kunne sikre en samlet velstandsstigning, noget som bønderne heftigt modarbejdede, da det betragtedes som en trussel mod fællesskabet snarere end som en forudsætning for fælles økonomisk fremgang. I det hele taget synes bønderne ikke at have været villige til at samarbejde om noget som helst, med mindre der var tale om at honorere gensidige forpligtelser.

Den manglende samarbejdsvilje var i høj grad et resultat af den mistænksomhed, man nærrede imod hinanden, og af frygten for, at nogen skulle tiltage sig fordele på de andres bekostning. Og den var vel også et resultat af den udbredte skæbnetro, som dikterede, at man ikke kunne planlægge og beregne sig til fremgang, men derimod måtte bide på skæbnens gunstige indgriben. At skæbnetroen må betragtes som et universelt fænomen i alle traditionelle kulturer, er heller ikke så mærkeligt: i samfund, hvor menneskene havde erfaring for, at der intet var at stille op mod sygdom og død, mod misvækst og ulykke, og hvor man kun beherskede meget primitive teknologier på alle områder, virker det logisk med en sådan tænkemåde. Fatalismen gør det nemmere for den enkelte at acceptere, at man så godt som ingen indflydelse har på, hvad tilværelsen tilskikker én, og den gør det lettere at acceptere livets barske realiteter, samtidig med at den forklarer, hvorfor nogen har mere held eller uheld end andre til trods for, at man lever under identiske vilkår.

¹³⁶ Mikkel Eriksen: *Efterladte manuskripter om Ærøs historie*, Marstal 1988, s. 30, 32.

Da man samtidig kunne konstatere, at lykken og heldet ikke omfattede alle medlemmer af samfundet, men kun nogle enkelte særligt begunstigede, lå det lige for at hævde, at også lykken var et begrænset gode, udmålt til den enkelte ved fødslen fra skæbnens hånd. Denne forestilling bekræftes til overflod af de folkelige overleveringer, eventyr, myter, ordsprog m.m. og mange af de holdninger som datidens bønder gav udtryk for, bliver først forklarlige, når de betragtes i dette lys – »lykken har meget til mange, men nok til ingen« hedder det f.eks. i et ordsprog hos Peder Syv, og jo mere lykke den enkelte havde, jo mindre var der tilbage til de øvrige.¹³⁷

Hårdt arbejde blev af denne grund ikke betragtet som noget reelt middel til velstand, idet velstanden, hvis det var skæbnens mening, ville komme, uanset om man arbejdede eller ej (jfr. fortællingen om den dovne dreng). Heraf fulgte, at den bonde, der handlede rationelt, var tænksum og forstandig, ville forsøge at maksimere sine chancer for lykkektræf snarere end at maksimere sin arbejdsindsats. Han var konstant på udkig efter muligheden for hurtig gevinst og forsøgte at være dér, hvor lykken »slog ned«. Dette forklarer måske også den store interesse for lotterispil og den manglende ditto for driftsforbedringer i landbruget i ældre tiders bondesamfund.¹³⁸ Fremgang skulle erhverves ved held og lykke og ikke ved hårdt arbejde, og bondens økonomiske aktiviteter gik ikke ud på at opnå den størst mulige profit, men derimod om at erhverve den størst mulige grad af sikkerhed – og disse to aspekter var reelt uforenelige, da den størst mulige profit også indebar et moment af personlig risiko for tab: jo større profit, jo højere risiko. Ingen traditionelle bønder, heller ikke de danske, brød sig derfor om at tage chancer.¹³⁹

Det var således ikke på grund af økonomisk irrationalitet eller ureflekteret konservatisme, at de traditionelle bondesamfund var reaktionære og tilbagestående »bremser« på landets nationaløkonomiske fremgang. Dette fremhævedes ellers almindeligvis af oplysningstidens

¹³⁷ Aage Hansen (udg.): *Peder Syvs danske Ordsprog*, Kbh. 1944, s. 344. Om ordsprogs udsagnskraft som kulturhistorisk kilde, de metodiske problemer ved at anvende dem, samt hvorledes de med varsomhed kan bruges, se James Obelkevich: *Proverbs and Social History*, Peter Burke & Roy Porter (eds.): *The Social History of Language*, Cambridge 1987, s. 44-51.

¹³⁸ At deltagelse i tallotteriet var en meget almindelig foreteelse ses bl.a. af, at Laurits Engelstoft på sin Jyllandsrejse i 1805 nævner det som noget specielt, at Randers ingen lotto-collection har, »og at der ingen er i byen, som spiller i tallotteriet«, C. Behrend: *Laurits Engelstofts Rejseagttagelser i Jylland i Aaret 1805*, som ovenfor anført s. 57.

¹³⁹ Michael Lipton, som ovenfor anført s. 263ff.

og rationalismens agrarkyndige skribenter. Bønderne var tværtimod konservative og traditionsbundne, fordi individuel fremgang var en trussel mod bondekommunens sociale og økonomiske stabilitet, og fordi man bestræbte sig på at skabe den højeste mulige grad af tryghed for sig og sin familie. Erfaringsmæssigt var det yderst risikofyldt at påbegynde nye foretagender og derfor var meningen bag de fleste kulturelle og sociale former at forhindre forandringer og bevare status quo, som jo garanterede en relativ tryghed.

Skønt Fosters model er udledt på baggrund af iagttagelser i det 20. århundredes Mexico, synes den altså også at kunne appliceres på danske forhold, selvom vi selvfølgelig skal tage højde for, at mennesker ikke altid handler ud fra, hvad »de har i hovedet«. ¹⁴⁰

Den gridske bonde Marcus Møller fra Seest i Sydøstjylland tilsidesatte i midten af det 18. århundrede alle normer og traditioner i sin jagt på gods og guld, og han var derfor en meget ilde lidt mand i landsbyen. Af samme grund endte han med at blive overfaldet en mørk nat og få sine øjne stukket ud. Samme skæbne overgik i 1813 vendelboen Peder Kjærulf, der også var meget upopulær, idet han konstant brød de traditionelt vedtagne normer for korrekt social adfærd. En mørk nat blev han derfor overfaldet af seks mænd forklædt i »fruentimmerdragter«, som »sønderslog arme og ben på ham« og til sidst fik han, ligesom

¹⁴⁰ I denne forbindelse vil jeg gerne knytte nogle kommentarer til kildegrundlaget og til de metodiske problemstillinger, der er knyttet til det historisk-antropologiske arbejde med kultur og mentalitet. Enhver, der har beskæftiget sig med kulturhistorie vil vide, at det er så godt som umuligt at søge systematisk i arkiver eller i litteratur på emner som kultur, mentalitet, kognition osv. Man kan med andre ord aldrig vide, om ens arbejde er fyldestgørende, udtømmende og/eller repræsentativt. Med hensyn til det første må man som læser reelt stole på, at forfatteren leverer et fyldestgørende billede af den pågældende kultur og mentalitet. Det er nemlig et næsten uoverkommeligt arbejde at checke om forfatterens version er troværdig eller ej. Da man ikke kan søge systematisk på sit emne – i dette tilfælde bondens mentalitet – findes der kun én anden måde: nemlig den tidkrævende opgave at læse så meget litteratur om sit emne, som man overhovedet kan overkomme. For mit eget vedkommende har jeg tilstræbt at gøre mig bekendt med hele vor hjemlige lokalhistoriske litteratur, idet det netop er i den lokalhistoriske tradition, at man lettest finder de kulturhistoriske informationer. Til den ende har jeg gennembladet hvert eneste eksemplar af alle de historiske samfunds årbøger fra deres første udgivelsesår i begyndelsen af 1900-tallet og frem til idag. Jeg har derved fået kendskab til alle årbøgernes artikler om kulturhistoriske emner og har således kunnet påbegynde en systematisk læsning. Samme procedure er i princippet udført med hensyn til lokalhistoriske monografier omend jeg må erkende, at en gennelæsning af alle disse mange monografier reelt overstiger min tid og mine kræfter. Jeg vil dog vove at påstå, at de lokalhistoriske monografier, som jeg endnu ikke har haft i hænde, næppe vil kunne svække det overordnede indtryk, jeg via den læste litteratur har fået af dansk bondekultur i det 18. og 19. århundrede. Og det er dette overordnede indtryk, som jeg har for-

Marcus Møller, øjnene stukket ud med »fingrene eller med et instrument«,¹⁴¹

Nu skal man selvfølgelig ikke tro, at alle driftige bønder blev udsat for så dramatiske sanktioner som Marcus Møller og Peder Kjærulf. Langt fra. Der var selvfølgelig mange andre, som enten ikke delte, eller blot ikke levede, efter de traditionelle normer for adfærd, uden at de af den grund kom galt afsted. Mennesker er nu engang ikke ens, og selvom et flertal levede efter et bestemt normsæt – bevidst eller ubevidst – betød det ikke, at alle gjorde det. Der har altid været »mønsterbrydere« til – dengang som nu.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at fænomener som »de begrænsede goder«, »lykken« og »skæbnen« ikke er identiske begreber, men derimod indbyrdes forbundne fænomener: »Lykken« er f.eks. omfattet af de begrænsede goders univers, men er ikke lig med dette, mens skæbnen er den guddommelige størrelse, der ved det enkelte individs fødsel udmåler hans eller hendes andel af de begrænsede goder. Hver ting havde desuden sin egen lykke tilknyttet, og den ene havde måske »smørlykken«, mens den anden havde »kvæglykken«, og kun få særlig begunstigede besad flere former for lykke på én og samme tid. De begrænsede goder omfattede alt i bondens verden, mens lykken kun omfattede den enkeltes »held« med at udnytte sin andel af goderne. Goderne kan derfor opdeles i mindst to kategorier: den materielle og den immaterielle.

De materielle goder bestemtes ikke udelukkende af skæbnen, men også af de nærværende sociale forhold og af traditionen, der via de enkelte bondefamiliers mytologiserede historie forklarede, hvorledes

midlet i denne artikel, hvis konklusioner jeg på denne baggrund vil mene er repræsentative for dansk bondekultur som helhed. At konklusionerne tillige korresponderer med den antropologiske forsknings studier af bondekulturer verden over, tjener yderligere til at understrege dette. At forestillingen om de begrænsede goder også var en del af den danske bondes tankegods, synes evident. Men hermed ikke være sagt, at denne kognitive orientering altid var bestemmende for bondens adfærd i enhver situation. Ligesom vi ustandselig sætter os ud over, eller ligefrem ignorerer, ting, som vi egentlig godt ved og burde tage i betragtning, gjorde 1700-tals bonden det samme. Især hvis han var skrupeløs eller havde en begrundet formodning om, at de andre ikke ville kunne ramme ham med deres sanktioner. Forestillingens funktion var jo også at udøve den sociale kontrol, som skulle holde individerne på plads inden for den traditionelle balance. Det krævede, at de kulturelle sanktioner var skrappe og virksomme. Men man kan også finde eksempler på bønder, som helt og holdent lod hånt om disse sanktioner i deres begærlige stræben, ligesom man kan finde eksempler på, at de af og til kom til at betale en meget høj pris for deres tilsidesættelse af samfundets normer.

¹⁴¹ P. Eliassen: *Fra Indherrerederne*, Vejle Amts Aarbog 1914, s. 169ff og Carl Klitgaard: *Et raat Overfald i Dronninglund Sogn 1813*, Vendsysselske Aarbøger 1946, s. 330ff.

forfædrene i arilds tid havde været i stand til at opnå deres part af de begrænsede goder. De immaterielle – og her særligt heldet og lykken – kunne ikke forklares ad denne vej. Her måtte det guddommelige – det skæbnebestemte – derimod inddrages for at skabe mening i menneskenes liv. F.eks. var det klart, at størrelsen på den enkelte bondes jordlod ikke som sådan var skæbnebestemt, men derimod et produkt af de sociale forhold – bonden havde fået jorden i fæste af godsejeren – men hvorledes den enkelte gårds jordstykke havde fået den beliggenhed og den størrelse, som den nu engang havde, forklarede ved hjælp af myter om specifikke hændelser i fortiden. Det var imidlertid ikke kun spørgsmålet om at besidde mest jord, der bestemte ens velstand. Helt afgørende var det, at man også havde lykken på sin side. Den med mindre jord kunne sagtens have mere kornlykke end den med meget jord, den grimme kunne have mere lykke i kærlighed end den smukke, den dumme kunne have mere lykke med sin beskæftigelse end den kloge osv.

Heldet og lykken kunne principielt hverken øges eller formindskes, med mindre det enkelte individ greb til magiske midler, der skulle manipulere skæbnen til egen fordel, således som Irmelin gjorde det, da hun påkaldte djævelen i form af den sorte ravn, eller man selv blev udsat for andres forgørende magi. Forgørelsen bestod nemlig ikke i, at lykken helt forsvandt ud af verden, men derimod at den blev overført til en anden, sædvanligvis den, som havde forøvet den skadevoldende magi. Vi ser med andre ord, at begreberne »lykke«, »skæbne« og »forgørelse« bindes sammen og bliver forståelige, når de tolkes kontekstuellet inden for rammerne af forestillingen om de begrænsede goder. Hver for sig er de blot at betragte som kuriøse, ja måske endda som irrationelle fænomener.

George M. Foster hævder, at modellen med de begrænsede goder synes at passe på alle traditionelle bondesamfund på tværs af tid og rum. Det er derfor meget sigende, at modellens forklaringskraft på danske forhold bliver svagere og svagere, som vi når op i det 19. århundrede, og den danske bonde i stigende grad bliver »moderne«. I denne forbindelse har landboreformerne efter alt at dømme spillet en uhyre afgørende rolle: landsbyjordernes udskiftning mand og mand imellem og ikke mindst udflytningen på lodderne rev jo selve basen for det traditionelle samfund og den traditionelle tænkemåde op med rode. Den fysiske og meget konkrete begrænsning på goderne, som rent faktisk var til stede i det gamle landsbyfællesskab, forsvandt ved udskiftningen og selvejets indførelse, og udskiftning og udflytning betød, at bonden ikke længere var så afhængig af sine naboer som tidligere. Desuden kunne den ene nabo ikke længere vogte så meget på den anden som

før, idet udflytningen medførte en fysisk adskillelse af bønderne. Med andre ord kunne den ene have fremgang, uden at de andre nødvendigvis kendte til det, og under alle omstændigheder vidste de nu, at fremgangen næppe kunne skyldes deres egen tilbagegang. Et godt eksempel herpå er Vestjylland og hedens opdyrkning, hvor det hurtigt blev klart for bønderne, at der var rigeligt med »goder« til alle, når blot man begyndte at fokusere på vegetabilsk avl i stedet for den traditionelle animalske, som jo netop var kendetegnet ved kun at give levebrød til ganske få mennesker. Et andet mærkbart resultat af landboreformerne de fleste steder var hoveriets afløsning med en pengeafgift, hvorved bondens tab ikke længere var direkte sammenlignelig med godsejerens tilsvarende gevinst.

I det hele taget tyder det på, at det var den agrare ekspansion efter udskiftningen i kombination med den forbedrede almueundervisning efter 1814 og de håndfaste ansigt-til-ansigt-relationers gradvise forsvinden til fordel for et mere bureaukratisk indrettet samfund, som også fik forestillingen om de begrænsede goder til at forsvinde i løbet af moderniseringsprocessen. Det patrimoniale samfunds nære relationer, hvor den skyldige part betalte direkte til den, der også skulle have gavn af afgiften, kunne ikke andet end fremme en forestilling om, at »den enes død, var den andens brød«: præsten og degnen oppebar f.eks. en stor del af deres løn direkte fra menigheden. Det var præsten og degnen der, ansigt til ansigt med bonden, afkrævede ham hans skyldighed, og der var ingen melleminstans til at formidle betaling fra undersåt til embedsmand. Det samme var tilfældet med landgilden og småredslen m.m., som jo opkrævedes personligt af godsets ridefoged. Bonden havde således syn for sagn for, at hans tab direkte og uden formidlende og bureaukratiske mellemlid var den andens gevinst, og det var først ved introduktionen af bureaukratiske melleminstanser, som f.eks. landkommunerne, at denne umiddelbarhed forsvandt.

Forestillingen om de begrænsede goder synes tillige at have en vis grobund i samfund, hvor menneskene har svært ved at tænke abstrakt og derfor tolker alle fænomener håndfast og konkret. Det kræver f.eks. et vist abstraktionsniveau at forstå, hvorledes et moderne bureaukrati fungerer, mens det til gengæld ikke kræver megen fantasi at forstå, hvorledes et feudalt samfund opererer. Hvor bureaukratiet er upersonligt, er feudalsamfundet i højeste grad personligt, og det samme var tilfældet med den måde, hvorpå feudalsamfundets mennesker tolkede verden.

Hos den gemene mand blev alle fænomener med andre ord personificerede, hvorfor det da også var ganske logisk, at nogle personer

måtte profitere af andres tab. Sådan var det jo til daglig. Det vidste alle. Man kan måske ligefrem formulere den hypotese, at opfattelser som forestillingen om de begrænsede goder og den begrænsede lykke kun eksisterer i samfund, hvor mennesker dels ikke behersker avancerede teknologier og derfor forlader sig på skæbnen, og dels ikke er øvet i at tænke abstrakt, og derfor heller ikke forstår, hvorledes ikke-personlige relationer fungerer – og da slet ikke, når det drejer sig om et moderne samfunds kompleksitet og måde at virke på.

SUMMARY

The Rational Peasant

A Historical-Anthropological Analysis of Traditionalism in Danish Peasant Culture

The old conception among rural historians that the eighteenth century Danish peasant was conservative, traditionalist and irrational has been subjected since the 1970s to a revisionist view in which the peasants emerge as far from conservative and irrational. To be sure, some historians have warned against the danger of generalising, but in present-day writings the peasants frequently appear as distinctly industrious, economising and rational in the modern sense of the word.

The present analysis contends that this conception of the peasant as a modern, rational, enterprising innovator has no basis in reality and no foundation in extant sources except for a few scattered instances, which can hardly be construed as representative examples of the peasant culture of the time. On the contrary, the sources abundantly demonstrate that the Danish peasants were conservative, unenlightened and tradition-bound. They avoided every form of change and innovation, unless it was forced upon them by the state, the landowners or circumstances. Their conservatism lasted, moreover, well into the nineteenth century, since its roots lay deep in various cultural phenomena, which unlike the old system of field cultivation survived the great agricultural reforms of the eighteenth century.

The study therefore undertakes an analysis of Danish peasant culture in order to identify the ways in which its conservatism was expressed and to uncover its causes. The theoretical starting point of the analysis is the classical thesis of the American anthropologist George M. Foster regarding "the image of limited good" among peasant cultures everywhere. According to Foster these traditionalist cultures are governed by the conception that all goods are limited and never sufficient. Life in peasant society is therefore characterised by a distributive struggle, in which the peasant sees the one's gain as the other's loss. This in turn generates jealousy, envy, and animosity in a social economy conceived as a zero-sum game. When Foster's thesis is applied to Danish peasant culture during the period roughly from the seventeenth to the nineteenth century, a significant number of otherwise inexplicable and irrational phenomena suddenly become meaningful and reasonable.

It is argued in this study not only that the Danish peasants were conservative traditionalists, but also that their conservatism was – given their cognitive orientation – quite rational. The peasants were coerced by social pressures to act in accordance with their own norms as well as those of their surroundings, if they were to maintain their way of life and their position in the community. It is true that in any society there are always some individuals and groups who defy societal norms, and thus historians have been able to cite instances of peasants who correspond to the prevalent view of the industrious innovator. But these instances constitute only a tiny minority among the contemporaneous peasantry.

By drawing on anthropological methods and theories a new and different conception of traditionalist peasant culture now emerges, according to which it can be explained why the peasants clung so stubbornly to their old ways of thinking despite the efforts of numerous Enlightenment writers to promote "rational" agriculture. This is tantamount to a basic rejection of the present revisionist conception of the peasant as an economically calculating investor in the neoclassical sense. That conception is both erroneous and anachronistic. It is based on sources which in no way are representative of Danish peasant culture in general.

Translated by Michael Wolfe